

Jan Benda

Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939

Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938-1939

PhDr. Jan Benda, Ph.D.

Recenzovali:

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc.

prof. PhDr. Mečislav Borák, CSc.

doc. PhDr. et Mgr. Václav Houžvička, Ph.D.

Redakce Alena Jirsová

Fotodokumentace ČTK

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První dotisk prvního vydání

© Univerzita Karlova v Praze, 2012

© Jan Benda, 2012

ISBN 978-80-246-2119-7

ISBN 978-80-246-2616-1 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Poděkování

Chtěl bych poděkovat všem, kteří mi pomohli při zpracování této publikace cennými radami a připomínkami, prof. PhDr. Janu Kuklíkovi, CSc., PhDr. Janu Gebhartovi, DSc., a doc. PhDr. Janě Čechurové, PhD. Za pomoc jsem vděčný i pracovníkům Národního archivu v Praze, zejména Mgr. Vlastě Měšťánkové, ale i dalším archivářům/kám v pražských archívech. Poděkování za skutečně profesionální přístup k badatelům patří také pracovníkům Židovského muzea a archivu v Praze.

Obsah

Úvod	13
Motivace, tematické a časové vymezení	13
Struktura práce	17
Stav bádání	18
Pramenná základna	37
Situace českého obyvatelstva, německých antifašistů a židů v pohraničním území	43
Poměry v německém pohraničí před mnichovskou dohodou z 29. září 1938	43
Mnichovské rozhodnutí – rozsah území a jeho správa	52
Počet českého a židovského obyvatelstva v okupovaném pohraničí	58
Evakuace	62
Zábor a první týdny – aktivita různých složek proti Čechům, židům a německým antifašistům	65
Hodnocení situace a zacházení s českým obyvatelstvem a německými antifašisty v německém záboru pohledem situačních zpráv	83
Omezování životních podmínek české menšiny v německém záboru – prizmatem situace v Říšské župě Sudety	97
Židé v pohraničí a jejich situace	103
Těšínsko – území, obyvatelstvo, situace české, německé a židovské populace	112
Situace Čechů na Slovensku a Podkarpatské Rusi v období druhé republiky	118
Vypovídání Němců z republiky	125

Počet migrantů a struktura jednotlivých uprchlických vln	128
Síla migračních vln – počty migrantů (uprchlíků, státních zaměstnanců) z okupovaného pohraničí	128
Struktura jednotlivých migračních vln, uprchlíci a důvody, které uvedli jako důvod pro opuštění domovů	137
Uprchlíci na půdě druhé republiky	141
Vyjasňování kompetencí příslušných úřadů. Státní instituce a vracení uprchlíků	141
Stížnosti a intervence proti vyhošťování uprchlíků	170
Kritická reflexe pohledu německých antifašistů na zpětné transporty	173
Propouštění přes demarkační čáru a další opatření v uprchlické otázce	180
Evidence a rozptyl	189
Syrového vláda – její legislativní činnost v otázce migrace, boj s nezaměstnaností a financování péče o utečence	197
Organizace péče o uprchlíky na okresní úrovni	205
Dobrovolné sociální organizace	209
Ústav pro péči o uprchlíky – jeho činnost a působnost	216
Činnost vlády Rudolfa Berana – program, sociální oblast	229
Vláda Rudolfa Berana – akce k regulaci nezaměstnanosti	239
Projevy antisemitismu a opatření vůči židovské menšině a emigraci	248
Zahraniční ohlas, britská půjčka a vztah britských úřadů k emigraci z republiky	257
Britské pomocné organizace pro uprchlíky	272
Vnímání uprchlíků pohledem tisku	280
Druhá uprchlická vlna	280
Třetí uprchlická vlna – plebiscit a uprchlíci	287
Třetí uprchlická vlna – názory a komentáře	289
Sociální a zdravotní péče o uprchlíky	321
Jednotlivé aspekty úředně organizované péče o uprchlíky	321
Příjezd uprchlíků a stěhování bytového zařízení	321
Přechodné ubytování	324
Otázky stálého ubytování a bydlení	332
Poskytování podpor	335

Stravování	339
Péče o děti, mládež a její situace	342
Zdravotní péče	345
Dary a sbírky ve prospěch uprchlíků	347
Snahy Ústavu pro péči o uprchlíky cílené na snížení nezaměstnanosti	352
Likvidace akce na podporu uprchlíků	354
Zahraniční zájem o situaci v hromadných ubytovnách a hlasy kritické vůči péči o uprchlíky	357
Židovská sociální péče o uprchlíky a emigranty	363
Německá pomoc uprchlíkům	371
Vystěhovalectví a situace v DSAP, DdFP a KSČ	380
Podmínky vystěhovalectví do evropských zemí a USA	380
Přístup státu k emigraci uprchlíků	384
Memorandum ŽNO a „židovská“ diskuze o vystěhovalectví	399
Židovská emigrace z druhé republiky	404
DSAP a vystěhovalectví sudetoněmeckých sociálních demokratů	419
Situace v DSAP a DdFP a memoranda k řešení uprchlické otázky	432
KSČ a vystěhovalectví komunistů	438
Recepce a reakce uprchlíků a starousedlíků v období druhé republiky	443
Přijímání a postoj k uprchlíkům z pohraničí v pohledu vzpomínek a situačních zpráv	443
Problémy vzájemného soužití uprchlíků a starousedlíků – stížnosti	459
Majetek a odškodnění	467
Závěr a shrnutí	470
Abstract	487
Fotodokumentace	491
Přílohy	501
1. Důvody opuštění zabraného území	501
2. Jednotlivé druhy důvodů v poměru k národnosti uprchlíků (v %)	502
3. Statistika uprchlíků v Čechách a na Moravě (k 1. prosinci 1938)	502

4. Skutečné početní stavy uprchlíků-československých státních příslušníků na území země České a Moravskoslezské	504
5. Počet uprchlíků (československé i cizí státní příslušnosti) podle území, z nichž přesídlili.	504
6. Evidence státních zaměstnanců z obsazeného území země České a Moravskoslezské – leden 1939	505
7. Státní a veřejní zaměstnanci – přesídlenci převzatí do protektorátní správy, samosprávy a státních podniků (stav k 1. lednu 1941):	509
8. Uprchlíci čsl. státní příslušnosti podle národnosti – skutečné stavy (zbytek k celkovým počtům tvoří jiné národnosti):	509
9. Národnostní složení obyvatelstva okupovaného pohraničí českých zemí:	510
10. Počet osob, které se průběhem péče o uprchlíky (přestěhovalce) ucházely o podporu, podle délky podporování a podle národnosti:	510
11. Škody uprchlíků přihlášených na území země České v roce 1939	511

Prameny a literatura	512
-----------------------------	------------

Jmenný rejstřík	535
------------------------	------------

Okupace¹

Trakaře, staré diligence,
peřiny z kufru vyvalené
(jak bělma obrů), suché věnce,
starci a ženy, vše se žene

podzimem tímto plným thují
Kam? Odkud?, ohromení ptá se.
Do vlasti z vlasti emigrují
a zpátky zase, zpátky zase.

Vladimír Holan

1 Lidové noviny, 28. 10. 1938, s. 5.

V táborech²

V táborech utečenců
je chlad i bída
v táborech utečenců
je sám žal

a tichá rodička tam hlídá
synka který se rozplakal
Nic není ženě po nicotě
Nic není ženě po zmaru
Hladí se žena po životě
Tak houslí vítr na jaru

V táborech utečenců
narodil se synek
v táborech utečenců
šit je prapor z plínek

Korouhev věčnosti vyhnaného lidu
Ať vlaje Ať vlaje přes vší bídu

František Halas

2 Lidové noviny, č. 649, 25. 12. 1938, s. 1.

Úvod

Motivace, tematické a časové vymezení

Teprve v devadesátých letech minulého století se rozhojnily příspěvky k problematice migrace obyvatelstva z území, které bylo v důsledku uzavření mnichovské dohody z 29. září 1938 odstoupeno Německé říši. Zájem o doposud seriózně nezpracované téma zesílil pravděpodobně i v souvislosti s tlakem sudetoněmeckých krajanských sdružení na odškodnění za zabavený majetek po 2. světové válce. Výzkum Těšínského Slezska, odstoupeného na základě ultimáta z 30. září 1938 Polské republice, probíhá díky regionální aktivitě soustavně již několik desítek let.

Tématem uprchlíků jsem se dlouhodobě zabýval během svého vysokoškolského studia. Od problematiky českých utečenců z pohraničí ve vztahu k situaci ve středoevropských Kralupech nad Vltavou, jakož i státní a soukromé péči o uprchlíky, jsem postupně přešel ke komplexnějšímu pohledu na jednotlivé uprchlické vlny a jejich aspekty v celostátním (česko-moravsko-slezském) kontextu. Tímto způsobem mohla být po-
prvé celistvě uchopena problematika Čechů, židů a antifašistických Němců na útěku. Obzvláště dvěma posledně jmenovaným skupinám nebylo dosud věnováno mnoho pozornosti.¹ Rovněž nebyl v úplnosti zohledněn ani celostátní aspekt, ani komplexní zmapování pomoci migrantům.

1 Projekt „Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu“, vyhlášený vládním usnesením č. 1081 ze dne 24. srpna 2005, se soustředil především na individuální osudy odpůrců nacismu a vytvoření kartotéky těchto osob. Jeho cílem nebylo nové obecné zmapování problematiky např. v období druhé republiky. Wagnerová, Alena: Hrdinové ústupu. Průběžná zpráva o orálně historickém projektu: Biografie německých antifašistů z československého pohraničí 1935–1946. In: In memoriam Johann Wolfgang Brügel, Hustopeče 2007, s. 209–215.

Uvedené aspekty jsem rozvíjel v obhájené doktorské disertační práci, která se stala podkladem k této publikaci. Jejím cílem bude provedení ucelené analýzy problematiky migrace z pohraničních oblastí, které byly po 30. září 1938 obsazeny Německem a Polskem. Pokusí se zachytit proces geneze, průběhu a řešení otázky migrace z celostátního pohledu, součástí práce bude i analýza situace uprchlíků a péče o ně s využitím souhrnných zpráv o sociálním zaopatření, které tak mohou přispět ke komplexnějšímu pohledu na jednotlivé stránky péče o uprchlíky a její problémy. Publikace bude také věnovat pozornost dosud zveřejněným údajům o počtech migrantů a jejich sociální skladbě. Hlavní důraz bude kladen na otázky spjaté s problematikou občanské migrace, neboť evakuace vojenských složek se již dočkala monografického zpracování.² Chronologické vymezení na období existence druhé republiky má svůj důvod i ve skutečnosti, že na jaře roku 1939 se prosazovalo postupné ukončování podpůrných akcí v republice a přesun potřebných obyvatel z uprchlické péče do péče měst a obcí. Takto definované téma nebylo doposud souhrnně zpracováno.

Současně bude nutné také vymezit používané pojmosloví. V části odborné literatury se v souvislosti s migračním pohybem obyvatelstva z pohraničí psalo o uprchlících, k nimž byli počítáni také státní zaměstnanci v činné službě.³ Takovéto pojetí považuji za chybné. Již ve druhé republice nebyli tito lidé bráni jako uprchlíci, neboť byli namnoze plánovitě přeloženi do vnitrozemí. Tím se nepopírá, že řada z nich, především jejich rodinní příslušníci, opustila svoje domovy za dramatických okolností. Jako uprchlík byl označován každý, kdo nepatřil do kategorie státních zaměstnanců a splňoval definici tohoto označení uvedenou v jednacím řádu Ústavu pro péči o uprchlíky. Zjednodušeně řečeno to byl v tomto případě každý, kdo po 20. květnu 1938 opustil území, které bylo etapově postoupeno na základě modalit mnichovské dohody z 29. září 1938 Německu, dále ten, jenž uprchl z oblastí odstoupených

2 Straka, Karel: Vojáci, politici a diplomaté. Československá vojenská delegace na jednání mezinárodního výboru v Berlíně a odstoupení pohraničí v říjnu 1938, Praha 2008. Žáček, Rudolf: Zábor Těšínska v říjnu 1938 a problematika jeho evakuace, Čas. Sl. muz., Série B, 37–1988, s. 209–225.

3 Především je nutno v této souvislosti jmenovat práce Radvanovského, Moulise, částečně i Bartoše. Dále též: Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí. Materiál pro učitele dějepisu, eds. Martin Hořák, Tomáš Jelínek, Praha 2006, s. 19. Někde nebyl migrační proud státních zaměstnanců zohledněn a statistika uprchlíků byla považována za úplný obraz migrace z pohraničí např. u Rataje. Srv. uvedenou literaturu.

od 2. do 11. října 1938 Polsku a v listopadu Maďarsku.⁴ Pro „přiznání“ kategorie uprchlíka nebylo u těchto osob rozhodující, za jakých podmínek opustily původní domovy. Důležitá skutečnost spočívala ve faktu, že za uprchlíky byli považováni také ti lidé, kteří nebyli československými státními občany a bydleli nebo se přistěhovali na území země České a Moravskoslezské, protože se cítili ohroženi hospodářským nebo politickým útlakem ve svém domovském státě. Tedy např. uprchlíci z Německa (dobově německá emigrace).⁵ Lidé spadající do této kategorie „uprchlictví“ nepřipadali v úvahu pro státní sociálně-charitativní péči. Tím pádem byli odkázáni na soukromé zaopatření. Pokračovala tak zřetelná kontinuita ze třicátých let. Jako uprchlíci byli definováni patrně z mezinárodních důvodů. Aby komplikovanosti bylo učiněno zadost, je třeba uvést, že např. penzisté z řad státních zaměstnanců byli počítáni mezi uprchlíky, ale s ohledem na pobírání důchodu jim nebyla část péče přiznávána. Aktivní státní zaměstnanci nebyli zanášeni do statistik uprchlíků a podléhali péči resortních ministerstev. Proto vždy při označování síly migrační vlny je třeba brát v úvahu jak kvantitu uprchlíků, tak počet státních zaměstnanců s rodinnými příslušníky.

Vrátíme-li se opětovně k problematice označení části migrující populace jako uprchlíci, je nutné konstatovat, že na stránkách denního dobového tisku se objevovaly nesouhlasné názory k tomuto pojmenování a výzvy k hledání univerzálního označení, které by vystihlo těžký životní úděl těchto lidí. Tyto diskuze se týkaly de facto jen českých uprchlíků. „Čechové, kteří se v posledních dvou měsících vrátili ze zabraných území do omezené vlasti, těžce nesou název uprchlíků, jenž jim byl dán a jenž se v novinách všeobecně ujal. Z pochopitelných příčin to jméno odmítají. Jejich odpor k tomuto jménu měl by být respektován.“⁶ Objevovaly se také námitky, že pro přestěhované české obyvatele v důsledku opce bude tento termín nedůstojný. Jiní komentátoři se proti němu ohrazovali z toho důvodu, že v něm viděli nedocenění statusu uprchlíků, kteří podle nich neprchali, neboť symptomem „prcháání“ je zbabělost, ale

4 Po vzniku samostatného Slovenského státu a obsazení zbytku Podkarpatské Rusi Maďarskem se pozměnila k 31. 3. 1939 definice uprchlíka v tom směru, že za uprchlíky byli považováni i lidé české, slovenské a ukrajinské národnosti, kteří přišli z těchto území do Protektorátu Čechy a Morava. Vyjmuti byli nadále státní zaměstnanci. Na charitativní péči měli nárok jen osoby české národnosti. Gebhart, Jan: Migrace českého obyvatelstva v letech 1938–1939. Poznámky ke stavu výzkumu. Český časopis historický 96, č. 3, 1998, s. 565.

5 Jednací řád uváděl také další význam pojmu. Šíma, J.: Českoslovenští přestěhovalci..., c. d., dok. č. 29, s. 130, §19.

6 Večerní České Slovo, 17. 12. 1938, s. 5.

ustupovali na poslední chvíli na výzvu úřadů,⁷ proto v tomto ohledu doporučovali užívat jiné pojmy, jako např.: přistěhovanci ze záboru,⁸ evakuovaní, lidé bez domova,⁹ vyhnaní,¹⁰ krajané bez domova. Do těchto diskuzí pak zasáhl rázně německý okupační režim, který zavedl striktní používání termínu přestěhovalec. Toto pojmenování se pak používalo během okupace i po válce.¹¹

Samotný termín hraničáři lze, podle mého soudu, aplikovat jen na české uprchlíky. Často se tak označovali obyvatelé, kteří konali v pohraničí činnost ve prospěch „národa“ a stali se před obsazením i po něm prvním terčem útoků henleinovců. Jako synonymum ke slovu uprchlíci používám pojem utečenci. Pro překonání disproporcí je lepší nahradit termíny uprchlíci, uprchlictví označením migranti a migrace.

Tato práce se soustředí na problematiku migrace z odstoupených česko-moravsko-slezských území, v krátkém období 167 dnů druhé Československé republiky. Pozornost věnovaná výhradně útěku obyvatelstva z pohraničí by tematiku zúžila, proto se bude práce také zčásti zabývat problematikou imigrace ze Slovenska a Podkarpatské Rusi. Přitom nelze opominout předchozí migrační přesuny obyvatel z pohraničí probíhající už od květnových dnů 1938. Problematika uprchlictví má však své limity dané nedostatečně obsáhlým odborným zpracováním poměrů v regionech odstoupených Německu, jež se nestaly součástí Říšské župy Sudety.¹²

- 7 „Píšeme ‚uprchlíky‘, protože je to málo čestné pro lidi, kteří drželi naši národní věc v pohraničí do poslední chvíle. Prchá se obvykle před bojem, zbaběle. Naši hraničáři neutíkali, nýbrž ustupovali na poslední povel. A i ti, kteří se k nám přistěhují na jaře – je jich víc, než si kdo myslí – nejsou uprchlíky. Je to krev z krve naší a nesmí se z nich stát lidé bez domova.“ *Večerní České Slovo*, 17. 12. 1938, s. 5. O nový život tak zvaných uprchlíků. Proč čekali na poslední. Z našich hraničářů – lidé bez domova?
- 8 „Proč jim dávat jméno uprchlíků, když prosté, přesné a pravdě odpovídající a neurážlivé je pojmenování přistěhovanci ze záboru? Národní rada by měla upozornit všechny tisk, aby dbal tohoto správného pojmenování, které platí pro ty, kteří se přistěhovali nebo kteří se ještě přistěhovat mohou na základě optace pro republiku a pro něž název uprchlíků by byl nevhodný.“ *Právo lidu*, č. 269, 15. 11. 1938, s. 2. Uprchlíci nebo přistěhovanci?
- 9 *Právo lidu*, č. 257, 1. 11. 1939, s. 3. Uprchlíci ze sudetského území – lidé bez domova.
- 10 „Kladensko kraj lidí bez domova, na který se nyní jezdí za uprchlíky vyslanci a urozené Angličanky, Francouzi i Američané, chová uprchlíky, čili vyhnance – jak oni si říkají – na svém klíně jako děti země, jejíž ránu je třeba ovázat rukou lehkou, citlivou, dlaní neroztřesenou, statečnou a láskyplnou.“ *České Slovo*, 25. 12. 1938, s. 3. Text K. Kašáka.
- 11 Presidium ministerské rady protektorátní vlády odsouhlasilo změnu názvu na základě rozhodnutí komitétu hospodářských ministrů 5. září 1939. Viz Šíma, J.: *Českoslovenští přestěhovanci...*, c. d., dok. č. 74, s. 268–280.
- 12 Území v jižních Čechách a na jižní Moravě, která se po odstoupení území stala součástí župy Dolní Bavorsko – Horní Falc (Gau Niederbayern/Oberpfalz), župy Horní Dunaj (Oberdonau) a župy Dolní Dunaj (Niederdonau). Menší pozornost byla věnována také Hlučínsku, které se stalo součástí župy Slezsko (Gau Schlesien). Viz dále.

Struktura práce

Práce je rozdělena jak z hlediska chronologického, tak tematického. Tvoří ji základních sedm kapitol, které se pokoušejí sledovat problematiku postupně od poměrů migrantů v původních domovech, přes jejich útěk a přesun, postoj ústředních institucí k náhlé migraci, formování organizací pomoci, rozboru sociální péče, vystěhovalectví a přijímání uprchlíků ve vnitrozemí.

První kapitola se zabývá vývojem v německém a polském pohraničí, který byl pro vznik migračního problému klíčový. Nosnou část kapitoly představuje nástin poměrů v německém příhraničí, který už na jaře roku 1938 vedl ke zrodu první migrační vlny. Jednotlivé podkapitoly popisují důsledky mnichovského rozhodnutí z hlediska správy a rozsahu území. Větší důraz je kladen na situaci po obsazení území Německem a Polskem, přičemž tyto podkapitoly zachycují jednak dobu obsazování území, kdy došlo k nárůstu násilí, které bylo páčáno na českém, židovském a německém antifašistickém obyvatelstvu, tak i konkrétní opatření nacistického režimu ztěžující existenci židů, německých antifašistů a českého obyvatelstva v pohraničí. Následující kapitola se zabývá rozbořem různých názorů na počet a profesní a sociální strukturu migrantů. Doplnění pak představuje vyličení pocitů a důvodů opuštění domovů, které slouží jako pomůcka pro proniknutí do emocionální stránky uprchlického problému.

Situaci uprchlíků na půdě druhé republiky a reakci příslušných institucí rozebírá třetí kapitola, která bude v jednotlivých podkapitolách analyzovat jednak přístup státních úřadů k uprchlíkům, propouštění migrantů přes (demarkační čáru) hranice, jakož i doposud (na základě pramenů) nezmapovanou problematiku vracení uprchlíků (rozsah, důvody, průběh). S tímto pak souvisí rozbor kritických názorů na repatriaci. S ohledem na rozsáhlou migraci muselo dojít ke vzniku nových sociálních institucí, které by pružně reagovaly na uprchlické potřeby. První krokem bylo sjednocení soukromých iniciativ ve Volném sdružení-Výboru pro pomoc uprchlíkům, k čemuž vybdly státní orgány. Speciálně zaměřená státní instituce vznikla v listopadu 1938, byl jí Ústav pro péči o uprchlíky, okolnosti jeho vzniku a působnosti popisuje jedna z podkapitol. Další text bude věnován činnosti vlád ve prospěch uprchlíků. Zaměří se na popis aktivit na poli tvorby nových pracovních míst, ale také rozvoje sociálních institucí a programů. Kapitola uzavře rozbor britské pomoci (půjčka a činnost dobročinných institucí).

Vnímání uprchlíků pohledem tisku je obsahem další kapitoly, která usiluje o odpovědi na otázky, jak posuzovala náhlý příchod uprchlíků část dobového tisku, jaká zaujímala (pokud vůbec) obecná stanoviska k uprchlické otázce, či zda vůbec se o toto téma tisk zajímal. Pátá kapitola se bude zabývat tématem sociální a zdravotní péče o uprchlíky. Jednotlivé podkapitoly rozeberou aspekty úředně organizované péče o uprchlíky, tedy vysvětlení problematiky přechodného a stálého ubytování, vyplácení podpor, situace mládeže či stravování, zaměstnanosti, sbírkové aktivity apod., v nichž se užije chronologické hledisko. Svoje místo zde bude mít problematika pomoci německým uprchlíkům a židovská sociální péče o uprchlíky a emigranty, což jsou témata, která byla v literatuře reflektována spíše okrajově. Hlubší analýza poskytne odpovědi nejen na obecný rámec péče o uprchlíky, ale hlavně na aplikaci a praktickou realizaci této péče. Přestože se tyto podkapitoly věnují péči o uprchlíky, odráží se v nich i problematika péče o státní zaměstnance, i když v důsledku neutěšeného stavu pramenné základny nikoli v úplném rozsahu. Z důvodu přehlednosti a systematičnosti bude zde včleněn text o likvidaci uprchlické akce, neboť souvisí úzce s tématem péče.

Podpory uprchlíkům bylo nutné považovat za přechodné a výpomocné řešení problému. Hlavně proto mělo dojít k založení nové existence v řádném pracovním poměru, nebo podnikání. To bylo možné uskutečnit v rámci možností uvnitř státu, ale také vystěhovalectvím, zejména jinonárodních uprchlíků do cizích států. Úkolem další kapitoly proto bude zodpovězení otázek ohledně emigrace a emigračních možností. S tím souvisí nezbytnost analýzy podmínek imigrace do nejvyhledávanějších zemí, ale i popis vyjednávání o možnosti přistěhovalectví, jakož i memorand k řešení vystěhovalectví z pera židovské náboženské obce v Praze (ŽNO), Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei (DSAP) a Deutschdemokratische Freiheitspartei (DdFP).

Text závěrečné kapitoly bude patřit problémům uprchlíků v novém domově a otázce přijetí vnitrozemským obyvatelstvem a hodnocení participace veřejnosti na pomoci. Stručně se zmíní i otázky odškodnění.

Stav bádání

Literatura věnovaná hromadné migraci obyvatelstva z pohraničí po mnichovském diktátu v období druhé republiky není rozsáhlá. Často jsou dílčí problémy součástí různých prací, jejichž hlavní zájem se soustřeďuje buď na oblast okupovaného pohraničí, nebo na vnitrozemské

problémy druhé republiky, nebo také na emigraci z ČSR do dalších zemí. Existuje i několik souhrnnějších studií spojujících tyto tematické bloky.

Literatura zabývající se poměry v odstoupeném území si všímá rozličných otázek, ať už se jedná o počty obyvatelstva v pohraničí, odboje a odporu proti nacismu, situace v okupovaném pohraničí, či struktury a síly migrační vlny uprchlého obyvatelstva. Tato témata jsou zachycena ve větší frekvenci.

Situaci uprchlíků na půdě druhé republiky nebylo vymezeno v literatuře doposud mnoho prostoru. V nedávné době se také objevilo několik regionálních studií o konkrétním řešení péče o uprchlíky. Menší pozornost je upřena na stanovisko úřadů a státu k migračnímu problému, formování úřadů, které měly péči o uprchlíky na starosti, či samotného přijetí uprchlíků obyvateli ve vnitrozemí. Problematika německých antifašistů je součástí studií týkajících se odboje proti nacismu, ale také odchodu do emigrace a působení v emigraci. Tematika židovských uprchlíků byla zpracována jednak v souvislosti s emigrací, ale také je součástí obsáhlejších prací týkajících se dějin židovského obyvatelstva na území českých zemí. Shrnutí emigrace z Československa poskytuje především práce Heumosova.¹³

Literatura je tedy nejen české, ale i německé provenience. Produkce k odstoupenému území se zabývá celky Říšskou župou Sudety, dále územím zařazeným do Bavorské župy, župy Dolní Dunaj, župy Horní Dunaj a župy Slezsko a konečně odstoupenou částí Těšínska především izolovaně. V produkci k vnitrozemské situaci druhé republiky je často okrajově zmíněna i situace okupovaného území. Monografií týkajících se uprchlického problému existuje minimum.

Pro situaci uprchlíků ve vnitrozemí je základním textem vynikající práce sekretáře Ústavu pro péči o uprchlíky Jaroslava Šímy.¹⁴ Obecné výsledky činnosti ústavu, souhrnné zprávy o péči o uprchlíky zpracoval Šíma do monografie, v níž použil získaných fakt i k formulování obecných zákonitostí sociální péče a k sociologickým teoriím migrace. Autor pracoval s uprchlíky jako s ucelenou sociální skupinou. Usiloval tedy o rozbor obecných rysů problematiky, přičemž byl nucen eliminovat jed-

13 Heumos, Peter: Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westen Europa und dem Nahen Osten 1938–1945. Politisch-soziale struktur, Organization und Asylbedingungen der tschechischen, jüdischen, deutschen und slowakischen Flüchtlinge während des Nationalsozialismus. Darstellung und Dokumentation, München 1989.

14 Šíma, Jaroslav: Českoslovenští přestěhovalci v letech 1938–1945. Příspěvek k sociologii migrace a theorii sociální péče, Praha 1945.

notlivé případy. V monografii se objevuje i analýza vzájemných vztahů uprchlíků a starousedlíků s pramennými výpověďmi. Co práci chybí, je nasnadě – popis péče o státní zaměstnance, politická realita, vztah státu a uprchlíků, politika a uprchlíci apod. Pro Šímu je také typická řídká kritika vůči postupu státních úřadů a jejich zaměstnanců. Do jisté míry to může být i záměrná retuše, neboť sám Šíma byl úředníkem Ústavu pro péči o uprchlíky a usiloval hlavně o kladný pohled na činnost úřadů ve prospěch uprchlíků.

Z dalších studií je nutné uvést příspěvek Zdeňka Štěpánka,¹⁵ sledující péči o uprchlíky z Moravy a Slezska, který vyšel v časopise Matice moravské již na počátku devadesátých let. Autor se zabýval nejen průběhem samotné péče, ale sledoval i boj proti vzniku epidemií. Oceňuje kladné výsledky této práce, neboť k propuknutí epidemií v zemi Moravskoslezské nedošlo.¹⁶ Štěpánek pracoval v prvé řadě v maximální míře s Věstníky lékařů, archivní prameny použil jen v menší míře. Autor, přestože prakticky nevyužíval dobový tisk, přehledně zmapoval problematiku uprchlických táborů na Moravě.

Studie Jaroslava Macka¹⁷, přednesená jako příspěvek na konferenci Ackermann Gemeinde v Jihlavě, upozornila především na problematiku migrace, poukázala i na statistiku ministerstva vnitra a počty uprchlických táborů. Číselné vyjádření počtu uprchlických táborů opravil ve své studii Raška.¹⁸ K tomu je třeba říci, že se počet táborů měnil a je nutné vědět, ke kterému datu se uváděná čísla vztahují. Příspěvek přinesl do diskuze nové označení migračního procesu obyvatelstva z pohraničí jako exodu, tedy hromadného odchodu.¹⁹ Macek ho patrně nezamýšlel užít tak, jak to činí Habel, a rozhodně by nemělo být v této historické situaci tak chápáno.²⁰ Migrace z pohraničí by tedy představovala jen jakési stažení obyvatelstva, tedy státních zaměstnanců, z území, kam je „dosadil“ československý stát. Ignorovala by se tak řada uprchlíků-starousedlíků.

15 Štěpánek, Zdeněk: Péče o utečence z okupovaného pohraničí Moravy a Slezska v letech 1938–1939. ČMM 112, 1993, č. 1, s. 43–54.

16 V zemi České propukla tyfová epidemie ve strakonickém okrese.

17 Macek, Jaroslav: Uprchlíci z pohraničí v roce 1938. In: Češi a Němci – historická tabu, Nadace Bernarda Bolzana a Ackermann Gemeinde, Praha 1995, s. 133–145.

18 Studie je charakterizována níže.

19 Slovník cizích slov pro nové století, Praha 2003, s. 111.

20 Habel, Fritz Peter: Eine politische Legende..., c. d., s. 85. „Er ist historisch/politisch so belegt, dass Menschen freiwillig mit allen Besitztümern aus einem ihnen fremden Gebiet, in das sie unter mindestens gewissen Druck ihrer Obrigkeit verbracht worden waren, in ihr Heimatgebiet zurückkehren.“

Nedostatečné zachycení organizace péče o uprchlíky, průběhu budování hromadných ubytoven a prevence epidemických onemocnění v prvních třech měsících po mnichovském diktátu vedlo Francise Dostála Rašku²¹ k napsání fundované materiálové studie vycházející především z pozůstalosti prof. MUDr. Karla Rašky, který se podílel na činnosti protiepidemické kolony. Tyto materiály doplnil Raška studiem archivních pramenů především schůzí sociálně-zdravotního odboru Ústavu pro péči o uprchlíky. Pro popis geneze organizace státní pomoci uprchlíkům mohl autor využít také prameny ústředních institucí – např. předsednictva ministerské rady.

Konferenční příspěvek Pavla Mádra,²² jenž se věnoval především otázkám sociální pomoci a péče v celorepublikovém rozměru, nedostatečně však zhodnotil činnost dobročinných organizací. Problematika sociálního zaopatření se stala také námětem několika regionálních studií. Nejobsáhlejší z nich napsal Aleš Homan. Přestože text charakterizuje pouze situaci v Moravské Ostravě, obsahuje cenné celostátní přesahy.²³ Václav Chochol se zabýval sociálními problémy ve druhé republice na Táborsku.²⁴ Uprchlíkovou problematiku charakterizoval spíše okrajově. Nejstručnější je práce Jaroslava Moravce o roudnickém okrese.²⁵ Specifickou je Neničkova studie, která pečlivě analyzuje důsledky přílivu uprchlíků na národnostní vztahy v Moravské Ostravě.²⁶ Obecně tyto studie přinášejí mnohé zajímavé poznatky. Ukazuje se, že badatelské pole regionálního výzkumu je stále otevřené.

Starší²⁷ a nejnovější práce²⁸ Václava Průchy těží nejen z práce Šimovy, ale i dalších protektorátních statistických materiálů, přičemž usi-

21 Raška, Francis D.: Uprchlíkové tábory v Čechách a na Moravě po mnichovském diktátu, *Soudobé dějiny* 8, 2001, č. 4., s. 732–745.

22 Mádr, Pavel: Uprchlíci za druhé republiky. In: *Sborník k výročí vypuknutí druhé světové války. 70 let poté*, Praha 2009, s. 85–93.

23 Homan, Aleš: Moravská Ostrava jako útočiště uprchlíků z německého a polského záboru na podzim roku 1938. *Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska* 21, 2003, s. 221–239.

24 Chochol, Václav: Sonda do sociální problematiky v Táboře v období tzv. druhé republiky. In: *Táborský archiv* 11/2002, s. 293–308.

25 Moravec, Jaroslav: Sociální péče o uprchlíky na Roudnicku v období mezi Mnichovem 1938 a 15. březnem 1939. In: *Vlastivědný sborník Podřipska*, s. 25–30.

26 Nenička, Lubomír: Důsledky uprchlického problému pro národnostní vztahy v Moravské Ostravě v období druhé republiky. In: *Slezský sborník*, 104, 2006, č. 1, s. 49–63.

27 Průcha, Václav: *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–1945*, Praha 1970.

28 Průcha, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 1. díl 1918–1945, Brno 2004.

lují o komplexní pohled na sociální otázky (nejnovější i hospodářské) širšího období. Je třeba ocenit, že Průcha jako jediný autor zaznamenal komplexnější statistiku státních zaměstnanců z okupovaného pohraničí. Bohužel v ní chybí číselné vyjádření počtu rodinných příslušníků státních zaměstnanců. Jejich počet nepřesně odhaduje. Celkově je třeba konstatovat, že se statistickým materiálem pracuje Průcha nejlépe.

Na některé další možnosti výzkumu problematiky migrace českého obyvatelstva upozornil Jan Gebhart.²⁹ Ve studii otištěné v ČČH se kromě Šimovy práce opíral primárně o materiály Ministerstva sociální a zdravotní správy – Ústavu pro péči o uprchlíky uložené nyní ve fondu MPSP-R v Národním archivu v Praze. Materiály z tohoto fondu zpracoval vůbec poprvé. V tomto příspěvku upozornil na dvě důležité otázky uprchlického problému a to majetkové vypořádání a otázku počtu uprchlého obyvatelstva. Poukázal i na skutečnost, která se v jiných pracích neobjevuje, a to na přesné počty státních zaměstnanců z jednotlivých resortů z odstoupených území. Správně tak ukazuje, že při studiu migračních procesů v období druhé republiky je nutné brát v úvahu jak statistiku uprchlíků, tak i statistiku státních zaměstnanců, přičemž je nutné uvažovat i o počtu rodinných příslušníků státních zaměstnanců. Bohužel zde z objektivních důvodů nejsou zachyceny údaje z ministerstva národní obrany a počty zaměstnanců pošt. Uvedené údaje o počtu rodinných příslušníků státních zaměstnanců byly ve skutečnosti kvantitativně vyšší. K dispozici tak jsou statistické výkazy z Gebhartovy a Průchovy studie. Obě budou podrobeny rozboru v následující práci. Jan Gebhart dále zdůraznil, že tato problematika zasluhuje další podrobné historické studium.

Nyní k charakteristice literatury sledující primárně vnitrozemskou realitu. Z monografických prací o druhé republice se práce Miloše Hájka,³⁰ jakož i populárně-vědecké práce Karla Douděry³¹ a Dušana Tomáška³² soustřeďovaly především na postižení změn v oblasti politiky a systému pomnichovského Československa. Všechny jsou v hodnocení aktivit politických a ústavních činitelů negativně ovlivněny dobou svého vzniku. Vedle vnitřního klimatu popsal František Lukeš také obsáhle mezinárodní souvislosti, v nichž se odehrával osud pomnichovského státu, a to bez ideologické zátěže.³³ Jan Rataj ve své práci sledoval zejména ideologické proměny české politiky, hospodářským a sociálním

29 Gebhart, Jan: *Migrace...*, c. d., s. 561–567.

30 Hájek, Miloš: *Od Mnichova k 15. březnu*, Praha 1959.

31 Douděra, Karel: *Republika na úvěr*, Praha 1987.

32 Tomášek, Dušan: *Deník druhé republiky*, Praha 1988.

33 Lukeš, František: *Podivný mír*, Praha 1968.

otázkám se tak pochopitelně věnoval ve velmi omezené míře. Nesprávně popisuje nezáměr vlád druhé republiky o české obyvatelstvo v odstoupeném území.³⁴ Obecně je v těchto pracích uprchlické téma na okraji výkladu. Analýzu právního prostředí a zákonných norem provedl právní historik Pavel Mates, ve své knize zachycuje mj. sociální a hospodářské kroky vlád druhé republiky.³⁵ Na některých demonstuje spojitost s uprchlickým problémem. Důležitou práci, která popisuje politiku KSČ, napsala Alena Hájková.³⁶ V kapitole o pomnichovském vývoji zmiňuje také problematiku komunistických uprchlíků. Informace k oblasti krajně pravicových skupin nabízí práce Tomáše Pasáka, která je pro pomnichovské období ČSR možná až příliš stručná.³⁷

Novější studii představuje kniha Jana Gebharta a Jana Kuklíka *Druhá republika 1938–1939*³⁸, která je už svým názvem „svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě“ tematicky vymezena. Práce obsahuje i rovnocenné pasáže z hospodářského a sociálního vývoje Československa. Stává se tak syntetizující monografií a zdařile usiluje o komplexní zachycení údobí pomnichovské republiky. V Gebhartově a Kuklíkově monografii se poprvé obsáhleji objevuje uprchlický problém, a to v širších souvislostech. Dřívější monografie se tématu jen letmo dotkly. Tato práce se stala i součástí patnáctého dílu monumentální edice *Velké dějiny zemí Koruny české* zachycující ve dvou dílech období druhé republiky a protektorátu (1938–1945).³⁹

Za monografií se vydává trochu nadneseně i sborník studií *židovská menšina ve druhé republice*, který na druhou stranu obsahuje řadu studií rozebírajících dobový tisk.⁴⁰ Text Michala Frankla⁴¹ o židovských

34 Rataj, Jan: *O autoritativní národní stát. Ideologické proměny politiky ve druhé republice*, Praha 1997, s. 252.

35 Mates, Pavel: *Mezi Mnichovem a Berlínem. Státoprávní problémy druhé republiky*, Brno 1992.

36 Hájková, Alena: *Strana v odboji. Z dějin ilegálního boje KSČ v letech 1938–1942*, Praha 1975.

37 Pasák, Tomáš: *Český fašismus a kolaborace 1939–1945*, Praha 1999.

38 Gebhart, Jan – Kuklík, Jan: *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha-Litomyšl 2004.

39 Gebhart, Jan – Kuklík, Jan: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. XV. a. (1938–1945), Praha-Litomyšl 2006.

40 *Židovská menšina ve druhé republice*, eds. Blanka Soukupová, Miloš Pojar, Marie Zahradníková, Praha 2007, s. 184. Viz studie Blanky Soukupové. Dříve tisk rozebíral už Bednařík, Petr: *Antisemitismus v denících Venkov a Večer v období druhé republiky*. In: *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945*, Praha 1998, s. 118–144.

41 Frankl, Michal: *Druhá republika a židovští uprchlíci*. In: *Židovská menšina ...*, c. d., s. 48–56. Frankl, Michal: *Židé přes palubu. Konstrukce „židovské otázky“ za druhé republiky*, *Dějiny a současnost*, roč. XXXI, č. 3, 2009, s. 37–39.

uprchlících ve druhé republice, který zasazuje uprchlický problém do širších mezinárodních souvislostí a doplňuje tím dřívější hodnotné studie Heleny Krejčové,⁴² vychází především z textu Miroslava Kárného o politických a ekonomických aspektech židovské otázky ve druhé republice. Kárného studie zůstává přes dobově podmíněný úvod kvalitní promyšlenou studií.⁴³ Osudu židovského obyvatelstva a uprchlíků ve druhé republice a protektorátu se věnovala zasvěceně především na základě literatury také Ludmila Rothkirchenová v jednom z dílů historie československých židů, který byl přeložen do češtiny.⁴⁴ K obecné situaci židovské menšiny za druhé republiky lze využít také studii Freda Hahna, která obsahuje drobné faktografické nepřesnosti ve statistikách.⁴⁵ Pro specifickou ostravskou situaci je k dispozici text Blaženy Gracové.⁴⁶

Zdeněk Kárník se ve svém obsáhlém syntetickém zpracování dějin první a druhé republiky dotkl i uprchlické tematiky. Tvzení, že čísla ohledně uprchnuvších Čechů, židů a demokratických Němců nejsou přesná a sotvakdy budou a operovat s číslicí 150 000 osob, má své limity. Další statistiky jsou totiž k dispozici.⁴⁷ V následujícím kompendiu už Kárník tyto závěry upravil. Neprávem však bagatelizuje roli státu v uprchlické otázce.⁴⁸ Snahou o lacinou senzaci v podobě „zamčených dějin“ je vedena práce Tomáše Krystlíka, která popisuje také nucený návrat uprchlíků.⁴⁹

Událostí ve vnitrozemí druhé republiky se dotýká také práce Jana Kuklíka ml., která se však primárně detailně zabývá peripetiemi česko-britských finančních jednání od Mnichova až do 80. let.⁵⁰ Kuklíkova

42 Krejčová, Helena: Židé a česká společnost. Léta 1938–1939. In: Akce Nissko v historii konečného řešení „židovské otázky“. K 55. výročí první deportace evropských židů. Sborník referátů, Ostrava 1995, s. 53–61; Krejčová, Helena: Židovská komunita v Sudetech a její osudy po Mnichovu 1938. In: Židé v Sudetech, Praha 2000, s. 129–139.

43 Kárný, Miroslav: Politické a ekonomické aspekty židovské otázky v pomnichovském Československu, Sborník historický, sv. 36, 1989, s. 171–212.

44 Rothkirchenová, Ludmila: Osud židů v Čechách a na Moravě v letech 1938–1945. In: Osud židů v Protektorátu 1939–1945, Praha 1991, s. 17–79.

45 Hahn, Fred: Židé a druhá česko-slovenská republika. In: Střední Evropa 10, 1994, č. 38–39, s. 190–196.

46 Gracová, Blažena: Židovské obyvatelstvo Ostravska v období druhé republiky. In: Sborník filozofické fakulty Ostrava, sv. 153, 1995, č. 3, s. 73–87. Dvořák, Jiří: Židé v jižních Čechách 1918–1945. In: Židé v Sudetech, Praha 2000, s. 166–203.

47 Kárník, Zdeněk: České země v éře první republiky (1918–1938), 3. díl, Praha 2003, s. 625.

48 Kárník, Zdeněk: Malé dějiny československé (1867–1939), Praha 2008.

49 Krystlík, Tomáš: Zamčené dějiny. 1918–1938–1948–1968, Praha 2008.

50 Kuklík, Jan: Do poslední pence. Československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982, Praha 2007.

práce jasně ukazuje spojitost mezi jednáním o britské půjčce pomni-
chovské republiky a uprchlickým problémem. V obsáhlé práci založené
na studiu pramenů v zahraničních i českých archivech se publikuje
řada skutečností vůbec poprvé. Na spojitost této problematiky upo-
zornil dříve již citovaný Miroslav Kárný. Britskou pomoc uprchlíkům
stručně analyzovali Hana Velecká⁵¹ a Jana Čechurová společně s Janem
Kuklíkem.⁵² Pod dojmem osobní zkušenosti popsala pomoc uprchlí-
kům i úřednice British Committee for Refugees from Czechoslovakia
(BCRC) Doreen Warriner.⁵³ Zkoumána byla také britská přistěhova-
lecká politika.⁵⁴ Čapková s Franklem⁵⁵ kriticky analyzovali uprchlickou
politiku první republiky ve vztahu k německým uprchlíkům, přičemž
došli k závěru, že specifičnost Československa jako bezpečné azylové
země potvrzovaná předchozími pracemi Černého⁵⁶, Grossmanna⁵⁷ či
Veselého⁵⁸ nebyla přesná, neboť Československo mělo být „nejistým
útočištěm“.⁵⁹ Jisté právně nevyjasněná pozice uprchlíků mohla přinášet
neklid do jejich řad, na druhou stranu umožňovala policii pružně rea-
govat na možný průnik nacistických „zvěďů“ mezi uprchlíky. Přínosné
je vylíčení každodennosti, ale také pokus o komplexní pohled na situaci
uprchlíků. S některými pasážemi by se dalo polemizovat. Obecně jsou
tyto publikace důležité pro srovnání změn v uprchlické politice státu bě-

51 Velecká, Hana: Britská pomoc uprchlíkům z Československa v roce 1939, *Soudobé dějiny*, č. 4, 2001, s. 659–691. Hirschová, Angelika: „Darovaný čas.“ Britská pomoc uprchlíkům v Praze (říjen 1938 – březen 1939), *Dějiny a současnost*, roč. XXX, 3/2008, s. 41–43.

52 Čechurová, Jana – Kuklík, Jan: Czech Refugee Trust Fund a československá emigrace. Geneze a finanční zabezpečení, *Soudobé dějiny* č. 1., 2007, s. 9–43.

53 Warriner, Doreen: Winter in Prague, *Slavonic and East European Review*, sv. 62, č. 2, 1984, s. 209–239.

54 Londonová, Louise: Britská vláda a židovští uprchlíci z Československa. In: Terezínské studie a dokumenty 2003, s. 106–134; Bergman, Marion: German-Jewish Refugees in England. The Ambiguities of Assimilation, London 1984.

55 Frankl, Michal – Čapková, Kateřina: Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem (1933–1938), Praha–Litomyšl 2008; Frankl, Michal: Mezi blahovůlí a svévolí. Politika Československa vůči uprchlíkům před nacismem, *Dějiny a současnost*, roč. XXX, 3/2008, s. 34–37; Čapková, Kateřina: Několik tváří exilu v ČSR. Každodennost péče o uprchlíky před nacismem, *Dějiny a současnost*, roč. XXX, 3/2008, s. 30–33.

56 Černý, Bohumil: Most k novému životu. Německá emigrace v Praze 1933–1939, Praha 1967; Černý, Bohumil: Komitety pro pomoc německé emigraci v ČSR (1933–1938), *ČSČH* 15, 1967, s. 277–300.

57 Grossmann, Kurt R.: Emigration. Geschichte der Hitler's Flüchtlinge 1933–1945, Frankfurt am Main 1969. Dále též Drehscheibe Prag. Zur Deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939, eds., Peter Becher – Peter Heumos, München 1992; Müller, Dora: Drehscheibe Brno/Přestupní stanice Brno, Deutsche und österreichische Emigranten, Brno 1997.

58 Veselý, Jiří a kol.: Azyl v Československu 1933–1938, Praha 1983.

59 Exil v Praze a Československu 1933–1938, Praha 2005.

hem druhé republiky. Tomuto údobí se věnuje jak Grossmannova spíše vzpomínková práce, tak i Černého monografie jednou kapitolou.

Možnost využití literatury týkající se oblastí obsazených Německem naráží na obtíže dané tím, že tato území nebyla spravována jako jeden správní celek. Literatura se soustředila především na problematiku jednoho celku – Říšské župy Sudety, k níž existuje několik monografií.

Syntetizující monografie Josefa Bartoše, přestože svým názvem vymezuje tematickou oblast na celé okupované pohraničí, se zabývá převážně Říšskou župou Sudety. Přesto obsahuje drobné přesahy k ostatním územím, které do této župy nebyly začleněny. Průkopnická práce se zabývá převážně situací českého obyvatelstva v odstoupeném území.⁶⁰ V této dobově podmíněné monografii a dalších studiích⁶¹ se Bartoš mimo jiné, vedle analýzy prostředí odstoupeného území, zaměřil na co nejpresnější zjištění počtu obyvatelstva všech národností v pohraničí, celkové počty uprchlíků, či otázku rezistence. Vyvracel tak mnohdy nesprávné a unáhlené závěry některých německých autorů jako např. Fritze Petera Habela.⁶² Přičemž pracoval se statistikou uprchlíků z materiálů ministerstva vnitra.

Bartoš ve svých posledních pracích,⁶³ věnovaných situaci české menšiny v Říšské župě Sudety a částečně i uprchlíkům, vůbec nevyužil dostupné studie k migraci českého obyvatelstva.⁶⁴ Nepočítal tak s tím, že migrovali též státní zaměstnanci s rodinami. Zakalkulováním migrujících státních zaměstnanců s rodinami z okupovaného pohraničí by mohlo dojít k osvětlení nejasné otázky dvou set tisíc obyvatel v pohraničí, které Bartošovi vyšly, když odhadl počet Čechů v pohraničí. Existuje taktéž statistika územního původu uprchlíků, se kterou Bartoš také nepracoval. Ve studii *Území a obyvatelstvo* v knize „Sudety“ pod

60 Bartoš, Josef: *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo*, Praha 1986.

61 Bartoš, Josef: *Mnichov a československé pohraničí*. In: *Vyhnání Čechů z pohraničí, Vzpomínky*, Praha 1996, s. 5–25.

62 Habel, Fritz Peter: *Eine politische Legende. Die Massenvertreibung von Tschechen aus dem Sudetengebiet 1938/1939*, München 1996.

63 Bartoš, Josef: *Území a obyvatelstvo*. In: Kural, V. – Radvanovský, Z. a kol.: *Sudety...*, c. d., s. 70–88; Bartoš, Josef: *České obyvatelstvo v okupovaném pohraničí*. In: Kural, V. – Radvanovský, Z. a kol.: *Sudety...*, c. d., s. 169–180; Bartoš, Josef – Borák, Mečislav: *Říšská župa Sudety*. In: *Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí. Materiál pro učitele dějepisu*, eds. Martin Hořák, Tomáš Jelínek, Praha 2006.

64 Gebhart, Jan: *Migrace českého obyvatelstva v letech 1938–1939. Poznámky ke stavu výzkumu*. *Český časopis historický* 96, č. 3, 1998, s. 561–567.

hákovým křížem uvádí, že pracoval se Šimovou publikací, přesto statistiku územního původu nevyužil.⁶⁵

V roce 1998 vyšla ve sborníku *Historie okupovaného pohraničí*, který v několika svazcích usiloval o zachycení poměrů v okupovaném pohraničí, studie Zdeňka Radvanovského⁶⁶ o problémech uprchlíků, která vycházela jak z materiálů publikovaných Šimou a Bartošem, tak i diplomových prací vzniklých na PF UJEP v Ústí nad Labem a PF TU v Liberci. Radvanovský využil i některé dokumenty z Národního archivu v Praze a z archivů v Chrudimi, Chomutově, Ervěnicích a Ústí nad Labem. Ke škodě obsahu je text týkající se především péče o uprchlíky komplikovaně strukturován. Studie se také pokouší stanovit počty uprchlíků a obyvatelstva v odstoupeném území především na základě vydané literatury, kterou v zásadě potvrzuje. Radvanovský nepracuje se statistikou státních zaměstnanců, což lze pochopit s ohledem na vytyčené téma práce. Nelze však tvrdit, že statistika státních zaměstnanců nebyla.

V Ústí nad Labem vyšla rozsáhlá práce „Sudety“ pod hákovým křížem,⁶⁷ shrnující rozsáhlý grantový projekt *Historie okupovaného pohraničí I*, v rámci kterého vycházel i zmíněný HOP. Tato práce, na které se podílel kolektiv autorů Josef Bartoš, Zdeněk Radvanovský či Václav Kural, usilovala jak o komplexní zachycení dějin sudetské župy, tak ji lze chápat jako protějšek k pracím německých autorů R. Gebela a V. Zimmermanna. Přes zajímavé exkurzy (*Grundplanung O. A.*, kultura, školství) představuje ve finále spíše soubor studií o rozdílné kvalitě, kterému chybí pevnější obsahové sevření a hlubší závěrečné zhodnocení. Stručná část textu zde byla věnována i uprchlickému tématu. Hlavním obsahem této části textu byla otázka terminologického označení migračního procesu obyvatelstva z okupovaného pohraničí ve druhé republice a případnosti jeho označení jako vyhnání. Tato část textu Zdeňka Radvanovského je založena zejména na rozboru argumentace německé literatury. Při práci se statistikami dochází k nepřesnostem a omylům. Ve statistické tabulce na s. 67 nemá být uvedeno státní zaměstnanci, nýbrž veřejní zaměstnanci. Tabulka na s. 64 obsahuje údaje z července

65 Bartoš, Josef: Území a obyvatelstvo. In: Kural, V. – Radvanovský, Z. a kol.: *Sudety...*, c. d., s. 70–88.

66 Radvanovský, Zdeněk: K otázce uprchlíků z pohraničí českých zemí po Mnichovu. In: *Historie okupovaného pohraničí*, sv. 2, Ústí nad Labem 1998, s. 5–52. Problematickým místem studie jsou několikastránkové doslovně opsané citace z literatury, které jsou odkazovány na jiné studie, než ze kterých skutečně vychází.

67 Kural, Václav – Radvanovský, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem. K dějinám Říšské župy Sudety 1938–1945, Ústí nad Labem 2002.

1939, ne května 1939, jak je napsáno. Převzaté Šimovy statistiky je totiž nutno konfrontovat s texty, které jim předcházejí. Bartošova studie *Území a obyvatelstvo* je jen drobně upravená kapitola z jeho dřívější práce – *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo*. Vlastnímu textu knihy předchází hodnotný prolog Václava Kurala, který vychází především z jeho monografií o česko-německých vztazích.⁶⁸ Tyto práce jsou přínosné koncepčně, avšak faktograficky místy zastaralé. Kural vůbec nezmiňuje vracení uprchlíků a uzavření „hranic“ pro vstup uprchlíků do republiky.

Rozumět dějinám⁶⁹ představuje souhrnný pokus o zachycení česko-německých vztahů od roku 1848 do roku 1948. Sleduje kořeny, vývoj a právní aspekty vzájemných vztahů. Část textu, která je ve skutečnosti kompilací jiných textů, byla věnována tématu Říšské župy Sudety. Pohled na migrační problém je zde srovnáván v širším kontextu. Zahrnuto je i stanovisko česko-německé komise historiků, které migrační proces z pohraničí charakterizuje jako útěk a vyhnání.⁷⁰ Chybí zde ale zohlednění migrace státních zaměstnanců z okupovaného území. V monumentální publikaci Jana Křena⁷¹ o vývoji střední Evropy v 19. a 20. století jsou shrnuty předcházející výsledky na poli bádání o migraci z pohraničních území. Správně zde není opomenuta migrace státních zaměstnanců.

Němečtí autoři se zabývali především sudetskou župou. Habelova polemická studie oprávněně vyvolala řadu odmítavých reakcí.⁷² Habel si, v této prakticky jediné monografii týkající se migračního procesu Čechů, vzal za ústřední cíl zpochybnit vyhánění obyvatelstva z postoupeného území Německu. Masové vyhánění Čechů je pro něj politickou legendou. Přičemž srovnává vývoj v sudetské župě a osudy tamějších českých obyvatel od obsazení do konce roku 1940 s poválečným obdobím a osudy německého obyvatelstva v letech 1945–6. K průvodním znakům, které provázely poválečné vyhánění a odsun Němců, potom hledá analogie ve vývoji let 1938–40. Žádné nenachází. Hablem takto

68 Tyto monografie se týkají první republiky a protektorátu. Kural, Václav: *Konflikt místo společenství?* Praha 1993; Kural, Václav: *Místo společenství konflikt!* Praha 1994. Přičemž Kural je i povoláním znalcem „mnichovské problematiky“. Viz: Kural, Václav – Vašek, František: *Hitlerova odložená válka za zničení ČSR*, Praha 2008.

69 *Rozumět dějinám*, eds. Z. Beneš a V. Kural, Praha 2002.

70 *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu česko-německých dějin od 19. století*, Praha 1996.

71 Křen, Jan: *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005.

72 Habel, Fritz Peter: *Eine politische Legende. Die Massenvertreibung von Tschechen aus dem Sudetengebiet 1938/1939*, München 1996.

časově vymezené srovnání je účelové, neboť opomíjí další pro jeho ústřední tezi nepohodlné historické souvislosti. Habel připouští pouze po záboru „formale Ausweisung“ a odsun 40 Čechů (především po roce 1919 příšlých) s jejich rodinami, celkově 140 osob z 500 000 „zugewanderter Tschechen“. Podle Habela tak utíkali jen ti, kteří do pohraničí přišli po roce 1919, a to úředníci a vojáci, kdežto mnoho trvale usdlých Čechů zůstalo nerušeně v Sudetech. Takováto formulace představuje zkreslení pozáborové situace, neboť kalkuluje jen s částí případů vypovězení. Ignoruje totiž vyhánění, které prováděly ordnerské formace. Vyhánění podmiňuje účast státního tlaku či přinucení, masovostí a zaměřením proti odpradávná usazené skupině lidí. V tomto případě by to podle Habela neplatilo, neboť se po dvaceti letech do vnitrozemí vrátili ti, kteří sem přišli po vzniku státu – státní úředníci a vojáci. Habel zapomíná, že tlak byl v pohraničí uplatňován i vůči velké skupině českých starousedlíků. Statistiky povolání dokazují, že mezi uprchlíky byla prakticky celá sociální struktura společnosti. Navíc podle něj k žádnému tlaku (excesům) ani nedošlo. Odchod byl dobrovolný – či s probíhající evakuací. Češi provedli po 8. květnu 1945 opatření, která lze označit přinejmenším jako vyhnání, precizněji však jako genocidu – „Völkermord“. Naproti tomu se Čechům v roce 1938 stalo podstatně méně. Masové excesy či akty násilí od roku 1938 do roku 1940 ve srovnání s 1945/6 i v jen zárodečné porovnatelnosti jednoduše nebyly.⁷³ Situace a existenční podmínky české menšiny v sudetské župě jsou zlehčovány. Statistické výpočty jsou nepřesné a podřízené potvrzení ústřední teze.⁷⁴ Habel vůbec nepopisuje nacistické germanizační a likvidační plány vůči českému obyvatelstvu a tlak vyvíjený ve všech směrech vůči těm Čechům, kteří svoje domovy neopustili. Navíc vylíčení poměrů německého antihitlerovského a antinacistického obyvatelstva je nedostatečné. Skutečná situace židovského obyvatelstva je zastírána a zlehčována, jak bylo typické pro sudetoněmeckou literaturu.⁷⁵ Výstižnou kritiku ústřední Habelovy teze podal také Ralf Gebel.⁷⁶ Zůstává ovšem otevřenou otázkou, kolik

73 Habel, F. P.: Eine politische Legende..., c. d., s. 111–112.

74 Bartoš, Josef: Kniha o číslech i legendách (recenze). In: Historie okupovaného pohraničí 1, Ústí nad Labem 1998, s. 184–6.

75 Zimmermann, Volker: Sudetští Němci a nacionální socialismus. Otevřené otázky v sudetoněmeckém historickém pohledu. In: Studie o sudetoněmecké otázce, Praha 1996, s. 54–70; Schmidtová-Hartmannová, Eva: Zastírání a zlehčování faktů: konec židovské části obyvatelstva v českých zemích podle vybraných českých a západoněmeckých publikací. In: Cesta do katastrofy. Československo-německé vztahy. Praha 1993, s. 101–111.

76 Gebel, Ralf: „Heim ins Reich!“ Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945), München 1999, s. 278–280.

z českých uprchlíků patřilo mezi starousedlíky žijící v pohraničí před rokem 1918. Odpověď na ni by mohla posloužit jako hlubší argumentace vůči Habelovým tezím.⁷⁷ V práci Oskara Böse a Ralfa J. Eibichta, které patří do stejné „kategorie původu“, se o pronásledování komunistů a Čechů, jakož o jejich útěku vůbec nehovoří a zdůrazňují se především sudetoněmecké oběti.⁷⁸

Disertační práce Volkera Zimmermanna,⁷⁹ představuje precizní vylíčení dějin sudetské župy od obsazení pohraničí říši až po jeho osvobození. Analýza politiky a nálady obyvatelstva je zasazena do předchozího vývoje česko-německých vztahů. Výklad se snaží úspěšně odpoutat od klišé a jednostranné interpretace. V závěru autor přináší také zhodnocení účasti sudetských Němců v nacistickém státě, což práci nejen logicky uzavírá, ale poskytuje jí i plastičtější charakter. Autor pracoval i s českou literaturou a uvádí například, že neexistovalo žádné centrální nařízení o organizovaném vyhánění Čechů. Vyváženě se věnuje excessům v záborové situaci proti Čechům, židům a německým antifašistům. Publikace poskytuje také diferencovanější pohled na odpor sudetoněmeckého obyvatelstva, který však nebyl plně akceptován.

Ralf Gebel zachytil v obsáhlé monografii nejen údobí sudetské župy, ale dotkl se i osoby Konrada Henleina. V několika kapitolách se věnuje otázkám germanizace a jejímu dopadu na českou menšinu. Zvláštní exkurz poskytl otázce masového vyhánění českého obyvatelstva. Ve výsledku se jedná spíše o věcnou kritiku Habelovy práce, která ji v poslední době rozvířila. Vyhánění Čechů Gebel nepopírá, ale neprobíhalo podle něj v masovém měřítku.⁸⁰ Gebel se bohužel málo věnoval osudům Čechů v období záboru. Útoky vůči českému obyvatelstvu vůbec neanalyzuje. Maximální prostor poskytl teroru vůči demokratickým Němcům a židovskému obyvatelstvu. Bartoš vytykal této práci zejména interpretaci některých pramenů a literatury, rovněž také kladení otázek o situaci české menšiny.⁸¹ Detlef Brandes v monografii o sudetské otázce

77 Hahnová, Eva: Sudetoněmecký problém, Ústí nad Labem 1999.

78 Tito autoři mluví i obětech mezi židy. Böse, Oskar – Eibicht, Ralf J.: Die Sudetendeutschen, München 1989, s. 73.

79 Zimmermann, Volker: Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945), Praha 1999.

80 Gebel, Ralf: „Heim ins Reich!“ Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945), München 1999, s. 390. Srov. také Gebelovu studii věnující se především Henleinovi. Gebel, Ralf: Ein schmaler Grat. Konrad Henlein als Gauleiter und Reichsstatthalter im Sudetenland. In: Geteilt, besetzt, beherrscht, Essen 2004, s. 137–155.

81 Bartoš, Josef: Kniha o Konradu Henleinovi a říšskoněmecké župě Sudety (recenze). In: HOP, č. 3, Ústí nad Labem 1999, s. 185–195.

líčí na pozadí mezinárodního vývoje konkrétní reakce obyvatelstva na události roku 1938 v různých koutech pohraničí. Zabývá se procesem radikalizace příslušníků SDP, jakož i reakcemi německých komunistů a sociálních demokratů na ohrožení nacismem. Přínosem práce je detailní popis situace průběhu obecních voleb, ale také záříjového puče, který Brandes vylíčil detailně a v republikové úplnosti. Škoda, že s takovým detailem není zachyceno období předcházející, kde mohl být popsán postupný průnik „henleinovství“ mezi většinu sudetských Němců. Tuto skutečnost lze pochopit s ohledem na vymezené téma práce. Monografie by si zasloužila překlad do češtiny.⁸² Již dříve se obdobnou látkou zabýval Jaroslav Metelka, který značnou pozornost věnoval komunistické politice a osudu příslušníků této strany, přičemž problematika německé sociální demokracie byla odsouvána do pozadí. Přesto detailně mapuje problematiku především na severovýchodě Čech.⁸³ Cihlářova práce se bez ideologických hledisek věnuje situaci na Orlickoústecku a ukazuje spolupráci německých komunistů a sociálních demokratů na místní úrovni a má cenné přesahy na celostátní úroveň.⁸⁴

Odbojem a perzekucí komunistické strany v pohraničí se během komunismu zabývala celá řada československých autorů, kteří kritizovali politiku DSAP pro odmítání jednotné fronty v období předcházejícím Mnichovu, ale i Jakschovu politiku během války, kdy se vyslovoval pro právo sudetských Němců na sebeurčení. Vyzvedávali pak především komunistický odboj a postoj strany v období zvýšeného ohrožení republiky.⁸⁵ Někteří poukazovali také na spojenectví sudetoněmeckých a českých komunistů, což měl být zárodek budoucí spolupráce socialistických států. Pád komunistického režimu umožnil objektivní pohled na

82 Brandes, Detlef: *Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938*, München 2008.

83 Metelka, Jaroslav: *Henleinovci a demokraté. Boj proti fašismu a za obranu republiky v pohraničí severovýchodních Čech 1935–1938*, Trutnov 1970; Metelka, Jaroslav: *Osudný podzim 1938 v pohraničí severovýchodních Čech*, Hradec Králové 1973.

84 Cihlář, Jiří: *Sudetoněmečtí demokraté, antifašisté a Orlickoústecko*, Ústí nad Orlicí 2003.

85 Novák, Otto: *Němečtí antifašisté v Československu v letech 1938–1945*. In: AUC, PeH, 2, 1987, *Studia historica* XXXI, s. 151–160; Faltys, Antonín: *Společný boj československých a německých antifašistů proti fašismu a válce a jeho odkaz dnešku*. In: *Společný boj československých a německých antifašistů proti fašismu a válce a jeho odkaz dnešku*, Praha 1985, s. 3–15; Filip, Zdeněk: *O německých antifašistech na severní Moravě v letech 1938–1945*. In: *Odboj a revoluce. Zprávy, r. VI, č. 1, 1968*, s. 170–192; Dau, Rudolf: *O boji německých antifašistů v oblasti Karlových Varů proti Hitlerovi*. In: *Z bojů za svobodu II, Praha 1966*, s. 98–108. Dále srovnej některé práce Bartošovy. Fuchs, Gerhard: *Společně proti Hitlerovi a Henleinovi*, Praha 1969.

odboj a perzekuci v pohraničí, jejíž analýza je i součástí již jmenovaných prací.⁸⁶

V německy psané literatuře se odráží, z jakého politického uskupení antifašističtí Němci pocházeli. Seligerova obec vydala populární přehled německého sociálně-demokratického dělnického hnutí, kde byla popsána situace ve straně i životopisy jednotlivých představitelů.⁸⁷ Publikace se věnovala odboji a pronásledování příslušníků strany. Obsahovala rovněž četné odkazy na osud židů a také obsírné informace o jejich útěku před anšlusem. Při této příležitosti nebyl opomenut útek Čechů.⁸⁸ Velmi stručné práce na toto téma jsou spíše vzpomínkové texty Exlerovy a Gabertovy.⁸⁹ Komunista Grünwald v obsáhlém vyličení odbojových a odporových aktivit sudetoněmeckého obyvatelstva nadhodnocuje např. jejich četnost. Pojem odpor rozšiřuje na všechny osoby, které se znelíbily nacionálnímu socialismu (zúčtování NSDAP s bývalými členy Kameradschaftsbundu). Na druhou stranu pojem odporu zužuje jen na nacionální aspekt (boj za národní zájem Sudetoněmců) a opomíjí druhý – boj proti totalitní moci (hitlerovskému systému).⁹⁰

Činnosti DSAP se na podkladě vzájemných vztahů mezi Čechy a Němci věnoval člen DSAP Johann W. Brügel,⁹¹ který popisuje i vracení uprchlíků do pohraničí, které obdobně jako ostatní němečtí sociální de-

86 Chrz, Martin: Leopold Pölzl, Ústí nad Labem 2002. Kocourek, Ludomír: Příspěvek k dějinám odboje v severních a jižních Čechách. In: Historie okupovaného pohraničí 1938–1945, sv. 6, Ústí nad Labem, s. 205–209. Kocourek, Ludomír: Odboj v okupovaném pohraničí v letech 1938–1945. Obvod vládního prezidenta v Ústí nad Labem. In: Historie okupovaného pohraničí 1938–1945, sv. 6, Ústí nad Labem 2002, s. 59–95. Bartoš, Josef: Odpor a odboj ve vládním obvodu Opava 1938–1945. In: Historie okupovaného pohraničí 1938–1945, sv. 6, Ústí nad Labem 2002, s. 157–175.

87 Weg, Leistung. Schicksal, Stuttgart 1972.

88 Kampf, Widerstand, Verfolgung der sudetendeutschen Sozialdemokraten. Dokumentation der deutschen Sozialdemokraten aus der Tschechoslowakei im Kampf gegen Henlein und Hitler, ed. Adolf Hasennöhl, Stuttgart 1983. Weg, Leistung. Schicksal, Stuttgart 1972.

89 Exler, Alfred: Das große Wagnis. Ein Rettungsversuch für die unfreie Heimat, Stuttgart 1979. Gabert, Volkmar: Das Ringen der sudetendeutschen Sozialdemokraten. Stuttgart 1998.

90 Navíc některé skupiny počítá dvakrát, uvádí, že v pohraničí bylo během německé okupace činných 150 protifašistických skupin. Grünwald, Leopold: Sudetendeutscher Widerstand gegen Hitler. I. Der Kampf gegen das nationalsozialistische Regime in den sudetendeutschen Gebieten 1938–1945, I, München 1978; Grünwald, Leopold: Sudetendeutscher Widerstand gegen Hitler. II. Für Frieden und Freiheit, München 1979; Grünwald, Leopold: Sudetendeutscher Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Für Frieden, Freiheit, Recht. Veröffentlichungen des Sudetendeutschen Archiv in München, Band 23, Benediktbeuern 1986. Poslední publikace shrnuje všechny předchozí.

91 Brügel, Johann Wolfgang: Češi a Němci, 1. díl, 1918–1938, Praha 2006; Brügel, Johann Wolfgang: Češi a Němci, 2. díl, 1939–1946, Praha 2008.

mokraté považuje za nedocení služeb strany pro republiku. Z pozice „křivdy“, jež se stala sudetským Němcům poválečným odsunem, analyzuje politický vývoj v podunajském prostoru Wenzel Jaksch.⁹² Osudům německých antifašistů se věnovala také konference v Ústí nad Labem.⁹³ V rámci vládou podpořeného projektu byly zaznamenány životní příběhy antifašistů v několika publikacích převážně ve formě „oral history“.⁹⁴ Vládní projekt se tak soustředil jen na osudy jednotlivců, ne na zpracování obecné problematiky, což by bylo v některých aspektech žádoucí.

Pronásledováním a omezováním životních podmínek židů se zabývaly práce s celoněmeckou platností⁹⁵ i s pohledem na Říšskou župu Sudety.⁹⁶ Ke druhému případu patří obsáhlá a detailní monografie Jörga Osterloha, která mapuje také instrumenty a projevy arizace v Sudetské župě.⁹⁷ Problematika židovského obyvatelstva je také zkoumána v souhrnných pracích o židovské menšině na území českých zemí.⁹⁸ Souborné zpracování však přináší drobné faktické nepřesnosti.⁹⁹

Obecně nejméně jsou literaturou zpracována území v jižních Čechách a na jižní Moravě, která se po odstoupení území stala součástí župy Dolní Bavorsko-Horní Falc (Gau Niederbayern/Oberpfalz),¹⁰⁰

92 Jaksch, Wenzel: *Cesta Evropy do Postupimi. Vlna a osud v podunajském prostoru*, Praha 2000.

93 I oni byli proti, Ústí nad Labem 2007.

94 Zapomenutí hrdinové. *Vergessene Helden*, Ústí nad Labem 2008. Literaturu k tématu nabízel a shrnovala publikace *Sudetští Němci proti Hitlerovi*, Sborník německých historických studií, eds. Stanislav Kokoška, Thomas Oellermann, Praha 2008.

95 Pehle, Walter H.: *Der Judenpogrom 1938. Von der Reichskristallnacht zum Völkermord*, Frankfurt am Main 1988.

96 Zimmermann, Volker: *Pachatelé a přihlížející. Pronásledování židů v Sudetské župě*. In: *Terezínské studie a dokumenty 1999*, s. 129–148. Vildová, Jana: *Křišťálová noc v Sudetech*, Diplomová práce, FSV UK, Praha 2001. Chmelíková, Jana: *Osudy chebských židů*, Chebsktí židé od 2. poloviny 19. století do současnosti, Cheb 2004.

97 Osterloh, Jörg: *Judenverfolgung und „Arisierung“ im Reichsgau Sudetenland*, München 2006, česky Praha 2010; Osterloh, Jörg: *Nationalsozialistische Judenverfolgung im Reichsgau Sudetenland 1938–1945*. In: *Geteilt, besetzt, beherrscht*, Essen 2004, s. 211–228; Osterloh, Jörg: *Prenásledovanie židov a arizácia v ríšskej župe Sudety*. In: *Nacionálno-sociálny systém vlády. Ríšska župa Sudety. Protektorát Čechy a Morava*. Slovensko, eds. Monika Glettler, Ľubomír Lipták, Alena Míšková, Bratislava 2002, s. 155–167.

98 Iggers, Wilma: *Die Juden in Böhmen und Mähren. Ein historisches Lesebuch*, München 1986; *Die Juden in den böhmischen Ländern* ed. Ferdinand Seibt, München-Wien 1983. Wlaschek, Rudolf W.: *Juden in Böhmen. Beiträge zur Geschichte des europäischen Judentums im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1990.

99 Pěkný, Tomáš: *Historie židů v Čechách*, Praha 2001.

100 Moulis, Miloslav: *Uloupená Šumava. K historii území připojeného v letech 1938–1945 k Bavorsku v letech 1938–1945*. In: *HOP*, č. 7, Ústí nad Labem 2003, s. 47–113. Sýkorová,

župy Horní Dunaj (Oberdonau)¹⁰¹ a župy Dolní Dunaj (Niederdonau).¹⁰² Menší pozornost byla věnována také Hlučínsku,¹⁰³ které se stalo součástí župy Slezsko (Gau Schlesien). Ve sborníku Historie okupovaného pohraničí se objevilo několik základních úvodních charakteristik těchto území, které často narážejí na torzovitý a doposud nezpracovaný pramenný materiál. Přesto byly nejvíce literaturou „zasaženy“ oblasti Českokrumlovsko, Kaplicka¹⁰⁴ a dále také Břeclavsko.¹⁰⁵ Řada z těchto studií je bez dostatečné hloubky a využití dostupných pramenů. Další odborné zpracování všech těchto území je proto žádoucí.

K oblasti Těšínského Slezska v pomnichovském a válečném období existuje početná česká i polská literatura. Souhrnné zpracování období 1938–1945 napsal Mečislav Borák jak do sborníku HOP,¹⁰⁶ tak i do kompendia Dana Gawreckého, které sleduje osud celého Českého Slezska

Lenka: K historii Nýrska a okolí v letech 1938–1945. In: Historie okupovaného pohraničí 1938–1945, s. 11, Ústí nad Labem 2006, s. 221–262.

101 Moulis, Miloslav: Území jižních Čech připojené v letech 1938–1945 k župě Horní Dunaj. In: HOP, č. 7, Ústí nad Labem 2003, s. 27–46.

102 Bartoš, Josef: Jižní Morava v rámci okupovaného pohraničí v letech 1938–1945. In: HOP, č. 7, Ústí nad Labem 2003, s. 9–26; Markel, Martin: Jižní Morava v župě Dolní Podunají. In: HOP, č. 11, Ústí nad Labem 2006, s. 9–52.

103 Plaček, Vilém: Hlučínsko v letech 1938–1945. In: HOP, č. 11, Ústí nad Labem 2006, s. 137–192; Pavelčíková, Nina: Peripetie vývoje Hlučínska v letech 1938–1948. Hlučínsko v proměnách času, Hlučín 1995, s. 64–72.

104 Zálaha, Jiří: Českokrumlovsko a Kaplicko v letech 1938–1941. In: Z dějin jižních Čech za okupace. Studie a vzpomínky, České Budějovice, s. 6–60; Zálaha, Jiří: Der Bezirk Český Krumlov (Böhmisch Krumau) am Ende des Jahres 1938. In: Kontakte und Konflikte – Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines tausends gemeinsamer Geschichte. Krems an der Donau 1993, s. 441–446; John, Michael: Südböhmen, Oberösterreich und das Dritte Reich. Der Raum Krum(m)au-Kaplitze/ Český Krumlov-Kaplice als Beispiel von internem Kolonialismus. Kontakte und Konflikte – Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines tausends gemeinsamer Geschichte, Krems an der Donau 1993, s. 447–468.

105 Boj proti fašismu a okupaci na jižní Moravě, eds. Emil Kordiovský, Metoděj Zemek, Praha 1985. Hynek, Miloš: Hodonínsko a Břeclavsko po Mnichovu, Malovaný kraj, roč. XLV, č. 2, 2009, s. 8–9. Nováček, Silvestr – Kordiovský, Emil: Osudný rok 1938 v břeclavském regionu. Sborník příspěvků z konference ČSPB. Břeclav 1989. Sýkora, Jaroslav: Jižní Morava v prvních dnech po Mnichovu. In: Mikulovská symposia III. Šípek, Zdeněk: Mnichovská dohoda a „spory“ o československo-rakouskou státní hranici. In: Sborník Pedagogické fakulty UK, Historie I, Praha 1966, s. 113–171. Mikulov 1971; Sýkora, Jaroslav: Mnichovský diktát a jižní Morava. In: Vlastivědný věstník moravský, č. 2, 1973, s. 158–168; Ševčík, Antonín: Mnichov a Břeclavsko. In: Mnichov varuje. Břeclav 1963.

106 Borák, Mečislav: Těšínské Slezsko v rámci okupovaného pohraničí v letech 1938–1945. In: HOP 11, Ústí nad Labem 2006, s. 83–136.

od roku 1742 do roku 2000.¹⁰⁷ Monografii k období nacistické okupace na Ostravsku zpracovala Nina Pavelčíková, v níž popsala i důsledky Mnichova pro tuto oblast, jakož i proměny sociální struktury společnosti během války.¹⁰⁸ Otázkám vyhánění českého obyvatelstva se věnuje studie Rudolfa Žáčka,¹⁰⁹ která přehledně mapuje evakuaci zabraného území a tlak polské správy na české obyvatelstvo. Text Andělína Grobelného¹¹⁰ trpí přílišnou faktograficitou. Mečislav Borák¹¹¹ připravil také reprezentativní výběr dokumentů k záboru a delimitaci hranic, který opatřil úvodní charakterizující studií. Připočteme-li k této literatuře již zmíněné studie Homana a Neničky, lze tvrdit, že uprchlické téma je na Těšínsku zpracováno relativně nejobsáhleji.

Mezi pracemi o emigraci je nejzdařilejší monografie Petera Heumos o emigraci z Československa do Západní Evropy a na Blízký východ v letech 1938–1945.¹¹² V počáteční kapitole svojí monografie pracoval také s prací Jaroslava Šímy a analyzoval vznik uprchlického problému, útěk z pohraničí a souvislosti s předchozí emigrací. Sledoval osudy všech tří složek uprchlické vlny, tedy demokratických Němců, židů a Čechů. Důležité místo v publikaci má analýza britské pomoci s důkladným využitím britských pramenů. Heumos správně upozornil, že Šíma nepracuje se statistikou státních zaměstnanců, a byl vlastně první, kdo po letech na Šimovu pozapomenutou práci upozornil. Některé z britských dokumentů uveřejnil Heumos v úplnosti v přípravné studii pro tuto práci.¹¹³ Počátky emigrace z Československa popsal Jan Křen v dobovém kontextu na počátku šedesátých let. Práce obsahuje řadu dodnes cenných údajů.¹¹⁴ Židovským vystěhovalcům se zabývají specializované studie,

107 Borák, Mečislav: České Slezsko 1938–1945. In: Gawrecki, Dan a kol.: Dějiny českého Slezska 1740–2000, 2. díl, Opava 2003, s. 369–380.

108 Pavelčíková, Nina: Ostravská oblast v letech nacistické okupace (1938–1945), Opava 1990.

109 Žáček, Rudolf: Zábor Těšínska v říjnu 1938 a problematika jeho evakuace, Čas. Sl. muz., Série B, 37–1988, s. 209–225.

110 Grobelný, Andělín: Sociální poměry v zabrané části Těšínska od října 1938 do září 1939, Slezský sborník, 77/1979, s. 278–293.

111 Borák, Mečislav: Druhá fáze delimitace hranic mezi Československem a Polskem na Těšínsku v listopadu 1938 (výběr dokumentů), ČsSlZM, B-49, 2000, č. 1, s. 51–94.

Borák, Mečislav: Zábor Těšínska v říjnu 1938 a první fáze delimitace hranic mezi Československem a Polskem (výběr dokumentů), ČsSlZM, B-46, 1997, č. 1, s. 206–248.

112 Heumos, Peter: Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westen Europa und dem Nahen Osten 1938–1945..., c. d., München 1989.

113 Heumos, Peter: Flüchtlingslager, Hilfsorganisationen, Juden im Niemandsland. Zur Flüchtlings- und Emigrationsproblematik in der Tschechoslowakei im Herbst 1938, Bohemia, B, 25, 1984, Heft 2, s. 245–275.

114 Křen, Jan: Do emigrace. Buržoazní zahraniční odboj 1938–1939, Praha 1963.

ale je i součástí kompendií. Kurt Grossmann tak popsal s využitím osobních vzpomínek a literatury vystěhovalectví židů do a z Československa po roce 1933 v obsáhlé práci o osudech židů v Československu.¹¹⁵ O souhrnný obraz se pokusil také Bohumil Černý, který ke zpracování příspěvků použil pouze v němčině vzniklý popis emigrace uložený v Židovském muzeu v Praze.¹¹⁶ K osobě Jakoba Edelsteina, který stál v čele Palestinského úřadu, napsala Ruth Bondyová obsáhlý životopis.¹¹⁷

Samotní němečtí antifašisté popsali počátky a cestu do emigrace především v publikacích založených na vzpomínkách s důrazem na exil ve dvou zemích, Kanadě a Švédsku¹¹⁸ (z české literatury je výjimkou Ivo Barteček).¹¹⁹ Komunista Leopold Grünwald analyzoval ve třetím díle knihy o sudetoněmeckém odporu proti Hitlerovi především životní podmínky uprchlíků v jednotlivých zemích, do nichž sudetští Němci emigrovali. Reflekoval také osud jednotlivých zahraničních společenství této menšiny. Přínosný byl zejména popis situace těchto uprchlíků v SSSR.¹²⁰ Odborné historické práce založené i na archivních pramenech reflektovaly vývoj v sudetoněmeckém exilu, názorové tříbení a přípravu odsunu Němců z republiky. K „prostřednímu“ typu patří některé Brandesovy monografie,¹²¹ z nichž jedna se tématem zabývala především ve spojitosti s odsunem, Bachsteinova monografie pak ve vztahu k Wenzelu Jakschovi, i když její záběr je širší a popisuje řadu procesů v DSAP ve druhé republice.¹²² K dispozici jsou i práce obecné,¹²³ k historii Němců

115 Grossmann, Kurt R.: *Refugees to and from Czechoslovakia*. In: *The Jews of Czechoslovakia*, sv. 2, Philadelphia–New York 1971.

116 Černý, Bohumil: *Emigrace židů z českých zemí v letech 1938–1941*. In: *Češi a svět. Sborník k pětasedmdesátinám Ivana Pfaffa*, ed. Josef Polišenský, Praha 2000, s. 181–190; Černý, Bohumil: *Emigrace židů z českých zemí v letech 1938–1941*. In: *Terezínské studie a dokumenty 1997*, Praha 1997, s. 55–71. V mnohém ho doslovně využil (jen přeložil).

117 Bondyová, Ruth: *Jakob Edelstein*, Praha 2005.

118 Amstätter, Andrew: *Tomslake: Die Geschichte der sudetendeutschen Sozialdemokraten in Kanada*, Euskirchen 1995. Müssener, Helmut: *Exil in Sweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933*, München 1974 a řada dalších.

119 Barteček, Ivo: *Československý antifašistický exil německého jazyka v Mexiku*, Ostrava 1999.

120 Grünwald, Leopold: *Sudetendeutscher Widerstand gegen Hitler. III. In der Fremde für die Heimat. Sudetendeutsches Exil in Ost und West*. München 1982.

121 Brandes, Detlef: *Cesta k vyhnání. Plány a rozhodnutí o transferu Němců z Československa a Polska*, Praha 2002. Brandes již dříve popsal exil v Londýně v obsáhlé monografii. Brandes, Detlef: *Exil v Londýně 1939–1943. Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem*, Praha 2003.

122 Bachstein, Martin K.: *Wenzel Jaksch und die sudetendeutsche Sozialdemokratie*, München–Wien 1974.

123 Bade, Klaus J.: *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou století*, Praha 2005.

v zahraničí,¹²⁴ ale i ve vztahu k Československu.¹²⁵ Publikace *Menschen im Exil* vydaná v Seliger-Archiv popisuje detailně činnost komitétu Jaksch-Taub a také peripetie cesty do exilu ve druhé republice. Její záběr je chronologicky i obsahově širší, protože se zabývá celým válečným obdobím a věnuje se jednotlivým skupinám emigrace ve Švédsku, Francii, Belgii, Bolívii, Brazílii a v Izraeli.¹²⁶ Analýza vystěhovalců německých sociálních demokratů z pera Bohumila Černého představuje jen výťah z dosavadní literatury a je spíše zhodnocením politiky v DSAP v ČSR.¹²⁷ Konkrétní osudy tří obyčejných uprchlíků popsal na základě literatury Peter Becher.¹²⁸

Pramenná základna

Základním zdrojem pramenných informací je úřední agenda Ústavu pro péči o uprchlíky, uložená ve fondu Ministerstvo práce a sociální péče – repatriace v Národním archivu v Praze. Jedná se jako v následujících případech o prameny institucionální povahy. Nacházejí se zde jednak záznamy z jednání výborů ústavu, které se týkaly obecných výsledků a zaměření péče, statistické výkazy uprchlíků na celostátní, zemské a okresní úrovni, soupisy poskytnuté péče podle jednotlivých okresů, zákonné normy týkající se ústavu, ústřední rozhodnutí v uprchlické otázce apod. Tyto prameny umožňují poznat vnitřní obraz centrálních institucí, jejich formování a názory na uprchlický problém. V rozšířené verzi je zde i kniha sekretáře Jaroslava Šímy. Fond obsahuje také řadu duplicitních materiálů z fondů židovských organizací, ale také německé sociální demokracie, vztahující se k uprchlíkům a vystěhovalcům. Tyto jednotlivosti tak pomáhají v případech, kdy celistvý fond již není k dispozici jako např. v případě židovských náboženských obcí. Kvantita

124 *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*, hg. von Klaus J. Bade, München 1993.

125 Heumos, Peter: *Heimat und Exil. Emigration und Rückwanderung. Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei*, München 2001.

126 *Menschen im Exil. Eine Dokumentation der sudetendeutschen sozialdemokratischen Emigration 1938–1945*, Hrsg. v. Martin Bachstein, Seliger-Archiv, Stuttgart 1977.

127 Černý, Bohumil: *Německá sociálně demokratická dělnická strana v ČSR a emigrace 1938/9, ČČH*, 95, 1997, č. 3–4, s. 655–678. Černý navázal na obsáhlou analýzu viz: César, Jaroslav – Černý, Bohumil: *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938*, II. díl (1930–1938), Praha 1960.

128 Becher, Peter: „Emigrantenschicksale. Drei Beispiele aus der böhmische-mährischen Lebenswelt“, *Brücken, Neue Folge* 9–10, 2001/2002, s. 282–302.

a kvalita těchto pramenů dovoluje rekonstruovat uprchlickou situaci poměrně detailně až na úroveň jednotlivých okresů. Důležité informace obsahují spisy fondu Ministerstvo vnitra – dodatky, kde jsou jednak uloženy statistiky uprchlíků a státních zaměstnanců, kromě toho také záznamy z jednání výborů Ústavu pro péči o uprchlíky, poté co byl převeden pod ministerstvo vnitra, dále také různé normy týkající se migrace obyvatelstva a pokusů o její zabránění.

Čerpal jsem též ze situačních zpráv okresních hejtmanů (nebyly dosud souhrnně badatelsky využity), které jsou uloženy v Národním archivu v Praze ve vícero fondech, především Presidiu ministerstva vnitra (PMV) pod č. 225, Prezidiu Zemského úřadu v Praze (PZÚ), fondu č. 207. Řada těchto materiálů je tzv. za fondem 207 a není zpracována. Její dostupnost závisí na dobrozdání a ochotě archiváře. Je patrné, že se jedná o situační zprávy hlavně z oblasti země České. V těchto fondech se také nalézají materiály ke schůzím židovských náboženských obcí evakuovaných z pohraničí i záznamy o postojích v jednotlivých politických stranách. Materiál Prezidia policejního ředitelství v Praze (PP) obsahuje mj. materiály, které se týkají sbírek pro uprchlíky, situace v politických stranách, povolení pro vystěhovalecké společnosti. Sáhl jsem také k pramenům z fondu Předsednictvo ministerské rady, kde je zhruba 12 kartonů věnovaných hraničním otázkám, obyvatelstvu a berlínskému výboru a zejména se zde nachází protokoly z jednání ministerské rady. Ve fondu Zemský úřad v Praze – sociální záležitosti je několik kartonů, které se týkají péče o uprchlíky a konstituování prvních norem v této oblasti. K záležitostem evidence je k dispozici fond Zemský úřad v Praze – policejní a bezpečnostní záležitosti. Novinové výstřižky týkající se uprchlíků jsou uloženy ve Výstřižkovém archivu ministerstva zahraničních věcí.

V Archivu ministerstva zahraničních věcí je k dispozici řada dalších důležitých materiálů ve fondech II., V. a VI. sekce a kabinetu ministra. Především jsou zde situační zprávy z celého území republiky, dále zde jsou diplomatické nóty reagující na vyhošťování obyvatelstva, záznamy schůzí Výboru pro pomoc uprchlíkům, protokoly porad delimitační subkomise pro uprchlíky i schůzí o vystěhovaleckých otázkách a možnostech.

Archiv bezpečnostních složek také disponuje prameny, které se týkají utečenců. Ve fondu Sbírka různých písemností jsou prohlášení uprchlíků podle nařízení o zamezení nepříznivých účinků uvnitř demarkační čáry, jednání o uzavření dohody o spolupráci mezi německou a československou policií, ale také materiály židovských náboženských obcí. Fond Německé bezpečnostní složky v protektorátu obsahuje písemnosti

týkající se Freikorpsu. Ve fondu Německé soudy v Říši jsou k dispozici rozsudky se členy exilové německé sociální demokracie (SoPaDe), kteří byli souzeni za odbojovou činnost proti Říši. V těchto materiálech je tak zachycen konkrétní popis odbojových aktivit těchto lidí od nástupu nacistů v Německu, většina těchto materiálů je ukončena jarem roku 1938, tedy v době, kdy exilová SoPaDe musela opustit ČSR a odejít do Paříže. Pro zvolené téma je vypovídací hodnota materiálu nízká. V Archivu Židovského muzea v Praze se nachází písemnosti jednotlivých náboženských obcí v českých zemích, v nichž je téma uprchlíků zachyceno značně útržkovitě. Zlomky materiálu jsou také ve fondu HICEM. Sbírky Dokumenty persekuce a Rozhovory s pamětníky jsou materiálově hodnotnější. Je zde k dispozici mimo vzpomínek, také elabráty mapující židovské vystěhovalectví. Archiv Kanceláře prezidenta republiky ve fondu D obsahuje drobné materiály k uprchlíkům z pohraničí, především ve vztahu k prezidentu republiky.

Zajímavým pramenem mohou být četnické a vzpomínkové knihy četnických stanic a okresních četnických velitelství, které jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Praze. Ukázalo se však, že jejich vypovídací hodnota ke zvolenému tématu je slabá. Pramenná základna týkající se města Kralup nad Vltavou uložená v pobočce SOA Praha ve Státním okresním archivu v Mělníku umožňuje detailnější pohled na některé otázky uprchlické problematiky. Jedná se především o prameny institucionálního rázu, ale i o vzpomínky. Detailnější pohled na některé problémy uprchlické péče poskytují také materiály uložené v Archivu hlavního města Prahy ve fondu Ústřední sociální úřad hl. města Prahy. V tomto archivu jsou i materiály k některým spolkům.

Z relevantních pramenných edic a tištěných dokumentů je nutné uvést na prvním místě použitou část rozsáhlé edice Protifašistický a národně osvobozenecský boj českého a slovenského lidu 1938–1945, který představuje široký záběr dokumentů z období předmnichovského a druhé republiky.¹²⁹ Důležitým pramenem s velkou výpovědní hodnotou jsou zprávy německé exilové sociální demokracie (SoPaDe).¹³⁰

129 Protifašistický a národně osvobozenecský boj českého a slovenského lidu 1938–1945. Edice dokumentů. Hlavní řada. 1. díl Mnichov a březnová tragédie. Svazky 1–3. eds. Hlušíčková, R. – Kubátová, L. – Malá, I. – Soukup, J. – Vrbata, J., Praha 1980, 1982, 1987, 1988.

130 Jednalo se o periodikum, které v měsíčních intervalech uveřejňovalo situační zprávy z celého Německa, tedy i pozdějšího protektorátu. Českými historiky je opomíjeno, přestože obsahuje řadu informací, které lze konfrontovat s nacistickými situačními zprávami. Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe) – Rapports d'Allemagne du parti social-démocrate Allemagne, 1938–1939, Paris 1938, 1939. V České republice je k dispozici v originálním vydání v Národní knihovně.

Řada informací je také v edici situačních zpráv SD.¹³¹ Situaci německých antifašistů mapuje několik souborů dokumentů.¹³² K dispozici jsou příslušné sbírky zákonů a nařízení republiky¹³³, protokoly z jednání ministerské rady,¹³⁴ či těsnopisecké zprávy o schůzích Poslanecké sněmovny¹³⁵ a Senátu RČS.¹³⁶

V úvahu přicházejí svědectví ministrů vlád druhé republiky Ladislava Feierabenda¹³⁷ a nepublikované paměti Vladislava Klumpara¹³⁸ uložené v Archivu Národního muzea v Praze. Svěbytný názor na druhou republiku a protektorát formuloval ve svých vzpomínkách Václav Černý.¹³⁹ Výtah ze Stoppfordových pamětí pak sleduje jeho činnost v otázce uprchlíků v letech 1938–1939.¹⁴⁰ Situaci v pohraničí popisují vzpomínky britského novináře Sydney Morella.¹⁴¹

Vzpomínky uprchlíků jsou zachyceny v díle Mnichov, Vzpomínková kronika z roku 1969¹⁴² či v souborech Vyhnání Čechů z pohraničí,¹⁴³ které si vytyčily za hlavní úkol napravit nedostatek zaznamenaných osobních svědectví dokumentující situaci v pohraničí. Určitým handi-

131 Meldungen aus dem Reich 1938–1945. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS, ed. Heinz Boberach, 17 sv., Herrsching 1984.

132 Trpký úděl. Výběr dokumentů k dějinám německé sociální demokracie v ČSR v letech 1937–1948, ed. Hana Mejdrová, Praha 1997. Osudy zapomenutých hrdinů. Příběhy německých antifašistů z ČSR, ed. Zdeňka Kokošková, Praha 2008; Intolerance/Intoleranz. Češi, Němci a židé na Ústecku 1938–1945. Edice dokumentů z fondů Archivu města Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 1998; Německý nacionalismus a fašismus na Chomutovsku. Dokumenty z let 1935–1945, Chomutov 1990.

133 Sběrka zákonů a nařízení státu Československého. Ročník 1938; Sběrka zákonů a nařízení státu Česko-Slovenského. Ročníky 1938–9.

134 Katalog a rejstříky k protokolům schůzí vlád z fondu předsednictvo ministerské rady. 18. československá vláda (I. Syrového) 23. září – 4. říjen 1938. ed. Malá, I., Praha 1989; Protokoly schůzí vlád z fondu předsednictva ministerské rady. 18. československá vláda (I. Syrového) 23. září – 4. říjen 1938. ed. Malá, I., Praha 1991.

135 Těsnopisecké zprávy o schůzích poslanecké sněmovny RČS, 1938, Praha 1938 (www.psp.cz).

136 Těsnopisecké zprávy o schůzích senátu RČS, 1938, Praha 1938 (www.psp.cz).

137 Feierabend, Ladislav Karel: Politické vzpomínky I, Brno 1994.

138 Archiv Národního muzea, Praha, f. Vladislav Klumpar, Paměti – Ministrem ve druhé republice.

139 Černý, Václav: Křik Koruny české, Paměti 1938–1945. Náš kulturní odboj za války, Brno 1992.

140 Pražský rok Roberta J. Stopforda (Vzpomínky na léta 1938–1939), ed. Aleš Chalupa, In: Sborník Národního muzea, řada A, svazek XLII, 1988, č. 2, s. 73–143.

141 Morell, Sydney: Viděl jsem ukřižování, Brno 2002.

142 Mnichov. Vzpomínková kronika, eds. Václava Holá, Míla Lvová, Praha 1969.

143 Vyhnání Čechů z pohraničí, Vzpomínky, ed. Karel Zelený, Praha 1996; Vyhnání a život Čechů v pohraničí: 1938–1945, Vzpomínky, ed. Karel Zelený, Praha 1999. Vzpomínky. III, Češi v Opavě a na Opavsku 1938–1945: k 65. výročí podpisu mnichovské dohody (29. 9. 1938): sborník statí, vzpomínek a dokumentů, ed. Karel Zelený, Praha 2003.

capem tří sborníků je chybějící rámec při zaznamenání vzpomínek – tedy určité okruhy a otázky, jež by sjednocovaly jednotlivé výpovědi uprchlíků. Rovněž ediční práce při zpracování vzpomínek je slabší, než by bylo žádoucí. Chybí vysvětlivky a komentáře. Na některé aspekty upozorňuje Antologie studijních textů k novověkým sociálním dějinám V/2 ed. Jany Čechurové.¹⁴⁴ Obsáhlejší výpovědi uprchlíků jsou součástí kvalitnějšího souboru vzpomínek Neodsunuté vzpomínky¹⁴⁵ a Opožděná svědectví,¹⁴⁶ který přináší i částečné tematické členění výpovědí pamětníků a drobnější komentáře. Je nutné poznamenat, že vnitrozemské reality druhé republiky se dotýká minimum zde uvedených memoárů. Silnějším momentem ukrytým v paměti uprchlíků byly převážně okolnosti, za kterých museli opustit své domovy a samotné stěhování z původních domovů. Několik vzpomínek německých antifasistů bylo vydáno v rámci projektu Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu.¹⁴⁷ Již dříve bylo vzpomínání těchto osob zachyceno a vydáno v několika publikacích.¹⁴⁸ V některých případech jsou svědectví zachycena duplicitně a liší se v popisu některých zážitků, ve kterých převažují dojmy z opuštění domovů, nuceného návratu, perzekuce během nacistické okupace a odsun do Německa. Řada čelních německých antifasistů podala svůj pohled na události tragického roku 1938. Jsou to mj. práce Paulovy,¹⁴⁹ de Witteho,¹⁵⁰ Nielsena¹⁵¹ či Kerna.¹⁵² Vzpomínky

144 Antologie studijních textů k novověkým sociálním dějinám V/2., ed. Jana Čechurová, Praha 2004.

145 Neodsunuté vzpomínky. České zkušenosti z pohraničí, ed. Alena Wagnerová, Praha 2002.

146 Opožděná svědectví. Mnichov a ČSR 1938, ed. Miloš Ovčáček, Děčín 1999.

147 Československu věrni zůstali. Životopisné rozhovory s německými antifasisty, eds. Barbora Čermáková, David Weber, Praha 2008. A zapomenutí vejdemo do dějin. Němci proti Hitlerovi: Životní příběhy německých odpůrců nacismu v Československu, ed. Alena Wagnerová, Praha 2010.

148 Z bojů za svobodu II – proti Hitlerovi. Vzpomínky na společný boj československých a německých antifasistů, ed. Antonín Faltys, Praha 1966. S ohněm v srdci. Vzpomínky pamětníků na léta 1919–1945, Ústí nad Labem 1981. Nesmíte zapomenout. Vzpomínky antifasistů břeclavského regionu, eds. Emil Kordiovský, Jana Švecová, Znojmo 2000. Liberecko ve stínu nacismu, Liberec 1989.

149 Paul, Ernst: Was nicht in den Geschichtsbüchern steht. III Teile, München 1972. Není ovšem pravda, že by Paul popsal pohyb uprchlíků z pohraničí, jak píše Thomas Oellermann. Paulovo vzpomínání se týká převážně RW, jejímž byl vedoucím. Popisuje také pěší cestu slepého sociálního demokrata z pohraničí do Prahy.

150 Witte, Eugen de: Für Heimat und Freiheit, Stuttgart 1982.

151 Nielsen, Frederic W.: Emigrant für Deutschland in der Tschechoslowakei, in England und in Kanada. Tagesbuchaufzeichnungen, Aufrufe und Berichte aus den Jahren 1933–1945, Darmstadt 1977.

152 Kern, Karl: Heimat und Exil von Böhmen nach Sweden. Erinnerungen und Bekenntnisse eines sudetendeutschen Sozialdemokraten, Nürnberg 1980.

německých sociálních demokratů, jakož i odborné studie jsou součástí pravidelných ročenek Seliger-Gemeinde, která byla založena v roce 1951 v SRN jako nástupnická organizace DSAP.¹⁵³ Speciálně číslo v roce 1999 bylo věnováno 60. výročí útěku a exilu ohrožených funkcionářů z vlasti po odstoupení sudetského území. Židovské vzpomínky akcentují především zhoršování politické situace ve třicátých letech a nutnost odchodu do emigrace, jakož i počátky života v cizí zemi.¹⁵⁴

Z dobového tisku jsem se snažil využít noviny hlavních českých politických stran, dále německé listy: Sozialdemokrat, Prager Tagblatt, Bohemia, Prager Presse. Čerpal jsem také z českožidovského týdeníku Rozvoj a sionistického týdeníku Židovské zprávy, ale i bulvárních deníků Expres a Polední list z produkce Tempa Jiřího Stříbrného. Z časopisů jsem sáhl po Peroutkově Přítomnosti, Scheinostově Naší době, Národní obnově a dalších.

153 Sudeten-Jahrbuch der Seliger-Gemeinde 1999, München 1999, Sudeten-Jahrbuch der Seliger-Gemeinde 2000, München 2000, Sudeten-Jahrbuch der Seliger-Gemeinde 2001, München 2001, Sudeten-Jahrbuch der Seliger-Gemeinde 2002, München 2002, Sudeten-Jahrbuch der Seliger-Gemeinde 2003, München 2003.

154 Novotná, Hedvika: Židé vzpomínají na druhou republiku. Obraz druhé republiky v memoárech židovských autorů z českých zemí. In: Židovská menšina za druhé republiky, Praha 2007, s. 155–162. Archiv Židovského muzea v Praze, sbírka Rozhovory s pamětníky.

Situace českého obyvatelstva, německých antifašistů a židů v pohraničním území

Poměry v německém pohraničí před mnichovskou dohodou z 29. září 1938

Jaro roku 1938 znamenalo vyhrocení rozporů mezi Sudetoněmeckou stranou (SdP) reprezentovanou Konradem Henleinem a československou vládou. SdP si nárokovala právo být jedinou stranou zastupující německé obyvatelstvo ve státě.¹ Její radikalismus se projevil i v činnosti tzv. ordnerských formací, které dosáhly v květnu 1938 oficiálního uznání v podobě Dobrovolné ochranné služby (Freiwilliger Schutzdienst, FS).² Tato organizace, povolená státem k ochraně a udržování pořádku na stranických shromážděních, stála za prvními srážkami v pohraničí. Ordneři, jejichž výcvik probíhal podle vzoru SA a SS, byli také bohatě zásobováni německými zbraněmi.³

Konfrontační politika henleinovců se manifestovala nejen v průvodech a demonstracích henleinovců za doprovodu pištců a bubeníků, ale i v tisku a v obyčejných hospodských rvačkách. Začínaly se objevovat

- 1 Již v listopadu 1937 se Henlein vyznal v dopise adresovaném Hitlerovi, že jeho cílem je začlenění celých českých zemí do Německé říše, tedy rozbití Československa. Od března podle Hitlerových směrnic SdP kladla stále další nesplnitelné požadavky týkající se postavení Němců v ČSR. I dalšími aktivitami se henleinovci vědomě podíleli na Hitlerově negativistické politice vůči republice. Rozumět dějinám, ed. Zdeněk Beneš, Praha 2002, s. 102.
- 2 Hruška, Emil: Sudetoněmecké kapitoly, Praha 2007, s. 140. V době schválení tedy květnu 1938 měli ordneři už na 15 000 prověřených členů árijců.
- 3 Zbraně sloužily i pro přísně zakonspirované skupiny Abwehru. Činnost FS byla úředně povolena 17. května 1938. Srov. Vašek, František: Diverzní a psychologické operace II. Oddělení abwehru v severovýchodních Čechách a severozápadní Moravě 1936–1939. In: HOP I., Ústí nad Labem 1998, s. 41–71; 2. část in: HOP II., Ústí nad Labem 1998, s. 53–76. O poslání ordnerů informoval německý vyslanec Eisenlohr Berlín slovy, že má informace, podle kterých by se FS měl stavět až do vstupu německého vojska na odpor Čechům a při jejich odchodu na nich vykonat odplatu.“ Zimmermann, V.: Sudetští Němci..., c. d., s. 54.

individuální incidenty namířené proti Čechům, židům, německým antifašistům, např. bití školáků, rvačky, hádky, vyhrůžky pověšením, rozbití oken, či přepady.⁴ S rostoucími akcemi henleinovců tak pohraničí představovalo vřící kotol, ze kterého zatoužili mnozí uniknout.

V německém příhraničí mimoto vzrůstala antisemitská nálada a izolace židovského obyvatelstva. Centry antisemitských výtržností se staly Cheb, Falknov (Sokolov), Frývaldov (Jeseník), Opava, Krumlov, Čistá. Varnsdorf a Chomutov se dokonce chlubily tím, že byly „očištěny“ od židů.⁵ Židovští obchodníci, živnostníci, či pracovníci ve svobodných povoláních byli bojkotováni. Před obchody stáli henleinovci, kteří zaznamenávali případné nakupující. I Němci, kteří s bojkotem nesouhlasili, podléhali strachu a těmto obchodům, ale i jednotlivcům se vyhýbali. Ti z Němců, kteří odmítali takovéto chování, byli spolu se židy denunciováni. Nemuselo se jednat jen o bojkot tzv. „kamenných obchodů“, ale narušovány byly jakékoliv obchodní vztahy. Např. v Úštěku nesměli němečtí pěstitelé chmele prodávat židovským firmám chmel.⁶ V henleinovském časopise – *Der Kamerad* – vznikla rubrika – *Wir teilen mit*-, ve které byli plným jménem uváděni Němci a židé, kteří spolu udržovali jakékoliv styky. Bojkot tak mohl být prováděn rychle a důsledně. Ubývala klientela a židovský kapitál se odsouval z pohraničí.⁷ Policejní zpráva na základě tohoto ale i dalších symptomů předpokládala, že tímto způsobem budou židovské podniky a obchody zničeny. „Židé budou donuceni území obývané obyvatelstvem německé národnosti opustiti.“⁸

SdP sice zesilovala bojkot židovských podnikatelů zejména v zemědělských oblastech, ale také dělnických konzumů a firmy Baťa, která byla účelově označována za převážně židovský podnik. „Příslušníci strany SdP jsou nabádáni, aby u takovýchto obchodníků žádných nákupů nečinili, a jsou v tomto směru pozorováni.“ Mnozí členové dělnických konzumů proto pod tlakem vystupovali z členství. Během dubna se z těchto prodejen v obci Binsdorf (Bynovec) na Děčínsku odhlásilo

4 Radvanovský, Zdeněk: Útěky, teror, vyhnání z pohraničí. In: Kural, Václav-Radvanovský, Zdeněk a kol.: „Sudety“ pod hákovým křížem, Ústí nad Labem 2002, s. 53.

5 Heumos, P.: Die Emigration..., s. 16; Míšková, Alena: Antisemitismus německé menšiny v českých zemích ve 30. a na počátku 40. let. In: Fenomén holocaust. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha-Terezín 6. – 8. října 1999, Praha, Terezín 2000, s. 68–70.

6 NA Praha, f. PZÚ, 207–721–1, 8/1/68/2, č. j. 341 dův./38 ze 4. května 1938, Četnická stanice Úštěk.

7 Krejčová, H.: Židovská komunita ..., c. d., s. 132–3; Heumos, P.: Die Emigration..., c. d., s. 16–20.

8 NA Praha, f. PZÚ, 207–721–1, 8/1/68/2, č. j. 341 dův./38 ze 4. května 1938, Četnická stanice Úštěk.

19 osob.⁹ Firmě Baťa byly její reklamní tabule po obcích strhávány a ničeny.¹⁰ Jenom na Žatecku ztratily podnikové pobočky 20 % zákazníků.¹¹

Na vzniklou situaci reagovali čeští občané nákupem převážně u „vlastních“ podnikatelů.¹² Konfrontační politika henleinovců měla i svoji verbální podobu. V žateckých kavárnách byly úmyslně provokativním způsobem zpívány henleinovské písně a voláno „židé a Češi ven“.¹³ Na Chomutovsku vyvíjela SdP nátlak na majitele bytů, aby vypověděli české nájemníky.¹⁴ Rovněž několik Němců, kteří nebyli členy SdP, či se v ní odmítli organizovat, bylo v červnu 1938 propuštěno ze zaměstnání.¹⁵ V Bruntále henleinovci přepadli dělnický dům, po obdobné zkušenosti musel být střežen sekretariát KSČ v Šumperku.¹⁶

V pohraničních oblastech byl také rozšiřován antisemitský časopis *Der Stürmer*, který podporoval protizidovské aktivity SdP a DTV a skrze vulgární příběhy pěstoval v čtenářích pocit, že židé jsou nešťastím německého národa, ale i důvodem všech pohrom a válečné porážky v roce 1918.¹⁷ Antisemitismus se projevoval také násilnostmi proti synagogám a obchodům, ale také výhrůžnými dopisy. Relace židovské náboženské obce v Praze uvádí, že tyto projevy byly systematicky organizovány obdobně jako v Německu.¹⁸

Komplikovaly se i poměry německých antifašistů – soc. demokratů, komunistů a členů DDFP (také některých katolíků), kteří bránili svobodu a demokracii v prostředí, kde nacistické myšlenky zasáhly drtivou většinu německého obyvatelstva, pro které byli tito antifašisté *Volksfeinde* (nepřátelé národa), *Tschechenknechte* (pacholci Čechů) a *Judenfreunde* (přátelé židů).¹⁹ Už v druhé polovině třicátých let se konflikty

9 NA Praha, f. PZÚ, 207–721–1, 8/1/68/2, č. j. 476 dův./38, VČO v Ústí nad Labem, 6. dubna 1938.

10 NA Praha, f. PZÚ, 207–721–1, 8/1/68/2, č. j. 341 dův./38 ze 4. května 1938, Četnická stanice Ústěk.

11 NA Praha, f. PZÚ, 207–937–2, 8/1/82/1, č. j. 42419, 18. 6. 1938.

12 NA Praha, f. PZÚ, 207–937–2, 8/1/82/1, č. j. 1404/38 pres. Z 1. 7. 1938.

13 NA Praha, f. PZÚ, 207–937–2, 8/1/82/1, č. j. 42419, 18. 6. 1938.

14 Německý nacionalismus a fašismus na Chomutovsku. Dokumenty z let 1935–1945, Chomutov 1990, s. 48–49.

15 Německý nacionalismus..., c. d., s. 52–53.

16 Filip, Zdeněk: O německých antifašistech na severní Moravě v letech 1938–1945. In: *Odboj a revoluce*. Zprávy, roč. VI, č. 1, 1968, s. 180.

17 Kocourek, Ludomír: *Okupované pohraničí a holocaust*. In: *Historie okupovaného pohraničí 1938–1945*, sv. 12, Ústí nad Labem 2006, s. 96.

18 *Die Juden in den böhmischen Ländern*, ed. Ferdinand Seibt, München-Wien 1983, s. 300.

19 Cihlář, J.: *Němečtí antifašisté...*, c. d., s. 67. Ostatní německé aktivistické strany se na jaře sloučily s SdP. Jen jednotlivci z těchto stran kandidovali v obecních volbách s dalšími stranami např. DSAP.

mezi rozdílně smýšlejícími skupinami německého obyvatelstva přenesly z roviny politického soupeření i do dalších oblastí života společnosti, do tisku, do spolkové činnosti a mládežnických organizací. Odpovědi na tento tlak ze strany SdP se staly různé manifestace a projevy, při nichž členové německých antifašistických stran zdůrazňovali společný český i německý odpor k nacismu.²⁰ I německá sociálně demokratická strana (DSAP)²¹ si vytvořila na začátku třicátých let brannou organizaci Rote Wehr (později označovanou jako Republikanische Wehr),²² jejímž původním účelem bylo chránit schůze a akce vlastní strany. Na rozdíl od FS vystupovali příslušníci RW v době ohrožení republiky vůči protistátním aktivitám henleinovců, jejich nočním tajným srazům či rozbíjeli jejich veřejné schůze. Společně s Arbeiter-Wehr,²³ polovojskovou organizací KSC v pohraničí, byla RW připravena po boku armády a Stráže obrany státu bránit republiku. Její příslušníci, z nichž někteří přímo vstoupili do jednotek Stráže obrany státu (SOS), vykonali 3. července 1938 přísahu věrnosti Československé republice a na řadě míst zabezpečovali tyl československé armády. V době ohrožení republiky vstupovali do řad RW také komunisté, a to přes zákaz vedení DSAP. Rozložení sil v německém táboře se projevilo při obecních volbách, při nichž SdP obdržela téměř devadesát procent hlasů, DSAP získala necelých 10 %, přesto si v některých venkovských obcích uchovala většinu v zastupitelstvu.

V jarních měsících v důsledku popsané situace v pohraničí začalo docházet k první migrační vlně obyvatelstva, kterou tvořili zejména židé. Večerní České Slovo psalo v této souvislosti v článku „Němci ztrá-

20 Československu věrni zůstali, Praha 2008, s. 12.

21 Zatímco úsilí komunistů o jednotnou lidovou frontu se podařilo v německém prostředí realizovat jen zdola, neboť jednotnému postupu proti SdP se bránilo vedení DSAP. Stanovisko, které zastávala německá sociálně demokratická strana do anexe sudetoněmeckých oblastí, spočívalo ve čtyřech bodech: 1) Při vzájemné toleranci mezi Němci a Čechy bylo vzájemné soužití možné. 2) Bylo jasné, že český národ je schopný porozumění a že není možné ho srovnávat jen s jeho byrokracií. 3) Boj proti Hitlerovi a Henleinovi nebyl bojem národních zrádců proti vlastní zemi, nýbrž bojem o zachování lidské svobody v kraji, ve kterém se mluvilo německy. 4) Dohody a spojenectví zajišťující tento boj a ujednání demokracií navzájem nebyly jen literou na papíře. Weg, Leistung. Schicksal, Stuttgart 1972, s. 143–146.

22 Členové RW byli oděni do modré košile a rudé vázanky. Činnost RW řídil poslanec Ernst Paul. Příslušníci Arbeiter-Wehr byli nejednotně uniformováni, na Karlovarsku nosili modrou čepici s rudou stuhou. Radvanovský, Zdeněk: Postavení německých odpůrců nacismu v „Sudetech“ a „protektorátu“. In: I oni byli proti, Ústí nad Labem 2007, s. 107–126. Zhodnocení kladného významu RW popsal též soc. dem. Brügel, Johann Wolfgang: Češi a Němci, 1. díl, 1918–1938, Praha 2006, s. 648–650.

23 AW byla povolena 8. srpna 1938. Již předtím komunisté organizovali tzv. kampfaktivy. Do AW vstupovali především němečtí komunisté. Dělnická stráž byla zakázána 16. listopadu 1938. Český antifašismus a odboj, Praha 1988, s. 404–405.

cejí nervy. Po průmyslu odcházejí i zámožné rodiny“ neurčitě o majetných osobách německé národnosti: „Příkladu některých průmyslových podniků, které přeložily svá sídla z krajů, znepokojovalých henleinovskou agitací, následují i někteří jednotlivci. Jde vesměs o zámožné lidi německé národnosti. Jejich domy jsou na prodej. Češi své domovy neopouštějí. Z Karlových Varů se odstěhovalo v poslední době na 70 rodin, mezi nimi i židovské rodiny, které se hodlají vystěhovat z Evropy vůbec. Stěhují se advokáti a lékaři.“²⁴

Přes složité poměry v pohraničí nenabyl migrační proud většího rázu. Změny nastaly v souvislosti s počátkem ozbrojených konfliktů v září, kdy vrcholila sudetoněmecká krize. Hitlerův projev 12. září 1938 na sjezdu NSDAP v Norimberku, ve kterém hrozil vojenským vpádem do ČSR, vyvolal v henleinovcích pocit, že nejsou v boji osamoceni, na což reagovali útoky proti četnickým služebnám, celníkům, státním úřadům sabotážemi, mnohdy násilím proti Čechům, židům a antifašistickým Němcům.²⁵ „V zápětí po skončení Hitlerovy řeči se formovaly velké průvody henleinovců ve všech velkých městech sudetoněmeckých oblastí. Ze začátku byli demonstranti drženi ordnery v klidu, policie a četnictvo jim nechávaly volnost.“ Informátor SoPaDe spatřoval původ excesů právě ve skutečnosti, že exekutiva nezakročila. „Výlohy a obydlí židovských, českých a sociálnědemokratických obchodníků byly vymáčeny. České nápisy byly zaškrtnuty nebo zamalovány dehtem. Také okna českých škol byla demolována. Tyto události se odehrály na všech místech jednotně.“²⁶ V této chvíli demonstrovali svůj kladný postoj k republice jak RW a A-W, tak členové DSAP a KSČ při četných místních střetnutích a srážkách s ordnery.

Excesy byly zaznamenány na 70 místech republiky. Nejznámějšími případy se staly útoky proti četnickým stanicím na Falknovsku (Sokolovsku) v Habersbirku (dnešním Habartově), Schwaderbachu (Bublavě) a Gössengrünu (Krajkové).²⁷ Zatímco v Karlových Varech ordneři vyhá-

24 Česká Slovo, č. 209, 7. září 1938, s. 3.

25 Macek, J.: Uprchlíci..., c. d., s. 133. Někteří z henleinovců nosili na rukou červenou pásku s hákovým křížem. Skrze tento puč měla být dáno světu na vědomí, že henleinovští Němci touží po připojení k Říši. Kural, Václav – Vašek, František: Hitlerova odložená válka za zničení ČSR, Praha 2008, s. 105.

26 Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe) – Rapports d'Allegmane du Parti Socialdémocrate Allegmane, 1938–1939, Paris 1938, 5. Jg, Nr. 10, s. A 8. Zweiter Bericht. Někde byla místo dehtu užita bílá barva.

27 Detailní popis incidentů v západních Čechách, včetně aktivit SDP podal Toms, Jaroslav: Poznámky k některým otázkám činnosti henleinovců v severozápadních Čechách před „Mnichovem“. In: HOP, č. 7, Ústí nad Labem 2003, s. 113–152. Zajímavý je popis známého

něli české rodiny z bytů, ve Františkových Lázních stejný osud potkal emigranty z Německa a Rakouska, kteří byli nuceni nastoupit cestu do československého vnitrozemí. Schmidtovo „komando“ v Mariánských Lázních zatýkalo a věznilo antifašisty a mělo značný podíl na protižidovském teroru v oblasti.²⁸ Na Božím Daru, v Abertamech, Hroznětíně henleinovci vypudili české zaměstnance z poštovních úřadů. V Chebu museli „staří židé Tausigovi lézt po čtyřech jako psi po ulicích za ohromného výskotu nacistů“.²⁹ Někteří sociálně demokratičtí funkcionáři a Češi byli ztlučeni na ulici nebo mimo obec (Teplá, Trinkseifen/Rudná – okr. Falknov/).³⁰ Docházelo k vytloukání oken českých škol (Jesenice), domů českých úředníků (Teplá), ale i výkladních skříní a rabování židovských obchodů (Karlovy Vary).³¹

Podle následující situační zprávy pokračovaly na severu a severozápadě republiky demonstrace SdP, které měly mít ráz připraveného a řízeného povstání. Ordneři byli vyzbrojeni pistolemi a puškami německého původu. „Češi a příslušníci německých aktivistických stran jsou bití a vyhazováni z bytů. Státotvorné živly v pohraničí jsou naprosto nespokojeny s dosavadními bezpečnostními opatřeními a prohlašují, že se uchýlí k svépomoci anebo že opustí pohraniční území.“³² Citovaná relace v tomto bodě reagovala na skutečnost, že bezpečnostní orgány se na základě instrukcí „držely zpátky“, neboť zprvu měly zákaz použití zbraní, a nechtěly násilnosti henleinovců rozdmýhávat.³³ Nejsložitější situace panovala v Aši, Chebu, Rossbachu (Hranice v Čechách) a Vejprtech. „V úterý dopoledne začaly stávky a přehmaty proti exekutivě v nejostřejší míře. Češi, židé, sociální demokraté a komunisté byli pronásledováni, tlučeni a z části stříleni. V hraničních místech nebo také v místech, kde henleinovci byli zvláště silní, vyháněli rodiny z jejich obydlí a v místech bezprostředně na hranici zavlékali Čechy a sociální demokraty do Německa. Ordneři chodili s páskou s hákovým křížem

Habersbirskeho případu, který byl popsán i v práci Morell, Sydney: Viděl jsem ukřižování, Brno 1998, s. 90–7.

28 Krejčová, H.: Židovská komunita ..., c. d., s. 134.

29 Chmelíková, Jana: Osudy chebských židů, Chebští židé od 2. poloviny 19. století do současnosti, Cheb 2004, s. 58.

30 Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe), 5. Jg, Nr. 10, s. A 4. Zpráva kritizovala ochranu úřadů.

31 AMZV, f. II. sekce, k. 465, Situační zprávy z 13. 9. 1938. České a židovské obyvatelstvo opouští Poběžovice a odjíždí do vnitrozemí.

32 AMZV, f. II. sekce, k. 465, Situační správa ze dne 13. 9. 1938 v 11 hodin.

33 Kural, Václav – Vašek, František: Hitlerova odložená válka za zničení ČSR, Praha 2008, s. 107.

na rukou a mnohé budovy vyzdobili hákovými kříži,“ uzavíral svoje hodnocení jeden z informátorů SoPaDe.³⁴

Statistiky hlásily v ranních hodinách 14. září 1938 21 mrtvých, z nichž bylo 9 četníků, 2 čeští civilisté, 1 vojín a 9 příslušníků SdP. Zraněno bylo 75 obyvatel, mezi nimiž bylo 24 Čechů – nevojáků.³⁵ Zpráva k 30. září 1938 uváděla již 734 osob zavlčených do Německa, mezi kterými byli četníci, finanční stráž, vojáci, policisté, ale i úředníci politické správy.³⁶ Ještě v noci po Hitlerově projevu a následujícího dne začal v důsledku uvedených událostí útěk obyvatelstva do vnitrozemí. Kvůli kvantitativnímu nárůstu uprchlíků a taktéž proměně jejich sociální skladby, zahrnující obyvatelstvo všech sociálních vrstev a národností, je žádoucí hovořit o tzv. druhé migrační vlně. „První emigrace, která začala ve dnech před a během mobilizace, sestávala s výjimkou Chebska a okresů se stanným právem téměř jen z obyvatel různých směrů obávajících se války.“³⁷

Pokus o puč henleinovců nevyšel. Reakce vlády byla rázná, vyhlásila stanné právo v 11 pohraničních okresech. „Teprve vyhlášené stanné právo opětovně přineslo jistotu života a majetku,“ takto pozitivně hodnotil přijatá exekutivní opatření zpravodaj německé sociální demokracie.³⁸ I na politické scéně se daly události do pohybu. Konrád Henlein žádal prostřednictvím Karla Hermanna Franka zrušení stanného práva do šesti hodin a převzetí moci členy SdP. Adolfa Hitlera seznámil s nemožností konat plebiscit či přijmout karlovarské požadavky a žádal připojení pohraničí k Německé říši. Po jeho prohlášení v říšském rozhlase došlo k zákazu SdP a vydání zatykače na její vůdce, ti už však byli za hranicemi. Do řad Čechů a antifašistických Němců přinesly tyto události uklidnění a pocit, že se věci ubírají správným směrem. Na druhou stranu Henleinův úprk do Říše vyvolal mezi členy SdP hlasitou kritiku. Exekutivní československé orgány začaly projevoval silnou aktivitu, což pomáhalo uklidňovat situaci v pohraničí. „Zbraně musely být odevzdány, u henleinovců byly prováděny domovní prohlídky, mnoho funkcionářů

34 Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe), 5. Jg, Nr. 10, s. A 8. Zweiter Bericht.

35 AMZV, f. II. sekce, k. 465, Seznam mrtvých a zraněných. Podle číselného přehledu zahynulo do 20. září 1938 21 příslušníků uniformovaných sborů, zraněno bylo 41 osob a odvečeno 45 osob. AMZV, f. II. sekce, k. 465, Situační zpráva z 20. 9. 1938.

36 AMZV, f. II. sekce, k. 465, Přehled zpráv z 30. 9. 1938.

37 Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe), 5. Jg, Nr. 10, s. A 9.

38 Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe), 5. Jg, Nr. 10, s. A 4.

SdP bylo dáno do vazby, hnědé domy vojáci vyklidili a zapečetili. To všechno se podařilo v úzké součinnosti s naší stranou (DSAP – pozn. J. B.) a Republikanische Wehr. Rozpaky u henleinovců byly tak velké, že nejednou nevzali na vědomí návštěvu Chamberleina v Berchtesgadenu. Naše přesvědčení, že teď se všechno vyvíjí správně, bylo tak pevné, že jsme si jenom mohli myslet, že Chamberlein bude Hitlera varovat.“³⁹ Němečtí sociální demokraté viděli v nastalé situaci příležitost k „obratu“ v řadách většiny sudetských Němců. V letácích, které masivně rozšiřovali, vyzývali k „míru s našimi slovanskými sousedy“. České hraničářské svazy současně vybízely k porozumění s demokratickými Němci jako důsledný postup vůči již zakázané SdP a jejím přívržencům.⁴⁰

Realita byla složitější. Z uprchlých členů SdP, kteří dostávali výcvik přímo v Říši, totiž začaly vznikat ilegální teroristické organizace. Oficiální podobu dostaly 17. září 1938, kdy byl vytvořen Sudetendeutsches Freikorps, jehož úkolem bylo provokovat a zneklidňovat celé pohraničí ozbrojenými akcemi, vyvolávat nepokoje, srážky a zajímat rukojmí.⁴¹ Sledoval taktéž propagandistické cíle, neboť měl ukazovat okázalou formou nespokojenost henleinovských Němců se soužitím s Čechy a nutnost připojení pohraničí k Německu jako jediné možné řešení.

Jednotky vedené znalci místního terénu rozvinuly širokou činnost včetně přepadávání pohraničních stráží, obcí ale i prostých lidí.⁴² Docházelo i ke srážkám s československou armádou. SdF zajal jen 23. září 1938 400 komunistů a sociálních demokratů a předal je německé pohraniční stráž. Celková bilance činnosti byla hrozná. SdF měl na svědomí 110 životů českých lidí, přes 50 těžce raněných a na 2029 odvezených občanů republiky do Říše.⁴³

V důsledku přijetí anglo-francouzských návrhů československou vládou 21. září 1938 došlo k vystupňování útočných akcí v pohraničí. O den později byl obsazen ašský výběžek, část šluknovského a kus

39 Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe), 5. Jg, Nr. 10, s. A 5.

40 Brandes, Detlef: Die sudetendeutschen im Krisenjahr 1938, München 2008, s. 318.

41 Macek, J.: Uprchlíci..., c. d., s. 133. Početní stav Freikorpsu činil k 1. 10. 1938 39 327 mužů. Sander, Robert: Vojensky organizovaná protistátní činnost sudetských Němců v předmnichovském Československu, Historie a vojenství, 2, 1993, s. 88

42 Zimmermann, V.: Sudetští Němci..., c. d., s. 56.

43 Broszat, Martin: Das Sudetendeutsche Freikorps. In: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, č. 9, 1961, s. 42. Freikorps měl kolem 40 000 členů většinou těch, co nechtěli sloužit v československé armádě. „Organizované přepady našich orgánů příslušníky Sudetendeutsches Freikorps jsou prováděny v součinnosti s jednotlivci jednotek SS a SA.“ AMZV, f. II. sekce, k. 465, Přehled zpráv ze dne 23. 9. 1938.

území severního Slezska (Osoblažsko, Javornicko).⁴⁴ Na zabrání těchto oblastí se podílel i SdF. V ašském výběžku byla dokonce dosazována německá správa. Nacisté hovořili v této souvislosti o Svobodném státu Aš (Freistaat Asch).⁴⁵ „Naproti tomu rádiové zprávy informovaly, že vojsko je všude pánem situace a že nedochází k žádným incidentům.“⁴⁶ Československé úřady opouštěly i další místa na severozápadě Čech. Ve čtvrtek 22. září 1938 se exekutiva stáhla z okresů Jáchymov, Kraslice, Cheb a krátce nato i z Karlových Varů. Teprve po třetí hodině odpoledne po jmenování nové vlády město obsadila znovu československá armáda. „Mezi desátou dopoledne a třetí hodinou odpoledne ovládli město ordneři, kteří obsadili sídlo strany (DSAP – pozn. J. B.) a vyvěsili zde vlajku s hákovým křížem a prováděli zatýkání členů strany...“, charakterizovali situaci němečtí sociální demokraté.⁴⁷ Československá správa se totiž dostávala do složité situace, neboť měla potíže s prosazováním vlastní autority. Jak napsal do hlášení jeden loketský úředník: „Jsme jednak ohrožováni osobně a jednak nám každý prohlašuje, že jest již říšskoněmeckým občanem a že nás naprosto neposlechné.“⁴⁸

Ztroskotání jednání Chamberlein–Hitler v Bad Godesbergu vedlo k vyhlášení mobilizace 23. září 1938. Nastoupila i řada antifašistů, kteří na rozdíl od nacionalistické většiny sudetských Němců, chtěli bránit republiku.⁴⁹ „Naši lidé, pokud nebyli povinni vojenskou službou, hlásili se ke službě, kopali zákopy, hlásili se dobrovolně u vojska a v bezprostředně ohrožených pohraničních oblastech vykonávali službu se zbraní v ruce společně s policií a vojáky v uniformách Republikanische Wehr.“⁵⁰ Ti Němci, kteří neuposlechli mobilizační výzvy a vyhnuli se nástupu vojenské služby, se v mnoha případech rozhodli pro protistátní

44 Tato území nebyla do počátku odstupování území získána zpět československými ozbrojenými silami. Armádní složky v tomto směru ani žádnou činnost nevyvinuly. Důvody srv. Straka, K.: Vojáci..., c. d., s. 125–131. Sander uvádí, že byl vyklizen i frýdlantský výběžek. srv. Sander, R.: Protistátní činnost..., c. d., s. 86.

45 Hruška, E.: Sudetoněmecké kapitoly, Praha 2007, s. 160–161.

46 Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe), 5. Jg, Nr. 10, s. A 5.

47 Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe), 5. Jg, Nr. 10, s. A 5.

48 NA Praha, f. PZÚ, 207-1560-14, Fonogram z 22. září 1938 Okresního úřadu v Lokti.

49 Obecně občané německé národnosti nastoupili u některých útvarů jen v počtu 30–70 %. Srv. popis situace Paul, Ernst: Was nicht in den Geschichtsbücher steht, III. Teil, München 1972, s. 84–95.

50 Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe), 5. Jg, Nr. 10, s. A 10. Srv. Známé provolání Wenzela Jaksche Mitbürger! Es geht um alles! Deklarovalo, že se chce podílet na obraně země, porážce možného pokusu o puč.

činnost. 25. září 1938 vláda odmítla godesberské požadavky. Válka byla takřkajíc na spadnutí, ale Velká Británie požádala Itálii o prostředkování konference, která by přece jenom mohla zajistit nevojenské řešení, do kterého se západním mocnostem nechtělo.⁵¹ „V těchto dnech se počítalo s válkou, která byla spojena s různými očekáváními. Všeobecně panoval strach před válkou. Ale Češi a němečtí antifašisté v ní viděli nevyhnutelnou skutečnost a doufali, že následkem války by se Hitler zhroutil. Sudetoněmečtí nacisté si také přáli začátek války, protože si mysleli, že ‚osvobození‘ je maličkovostí. Když viděli obrovské české válečné přípravy, padala na ně nejistota, co je v pohraničí čeká.“⁵²

Hitler nařídil 27. září 1938 v 13.00 hod. přesun jednotek Freikorpsu k československým hranicím. Po přijetí mnichovské dohody československou vládou byl vydán rozkaz o jejich postupu na území československého státu, kde se měly zaměřit proti Čechům, židům a antifašistickým Němcům, kteří se již mnohdy cítili ohroženi na životě v prostředí, kde naprostá většina obyvatelstva podporovala politiku SdP.⁵³ Příléhavé hodnocení označuje situaci v pohraničí před Mnichovem jako faktický stav občanské války.⁵⁴ Na několika místech došlo k vyhánění obyvatelstva.⁵⁵ Mnichov byl pro českou společnost a demokratické síly v německém táboře těžkou ranou.

Mnichovské rozhodnutí – rozsah území a jeho správa

Mnichovská dohoda stanovila obsazení pohraničí po etapách od 1. do 10. října 1938, přičemž v Mnichově byla určena pouze čtyři okupační pásma, jež měla být zabrána do 7. října 1938. Zbývající území převážně německého charakteru (tzv. páté pásmo) měl vymezit mezinárodní vý-

51 Kvaček, Robert – Hejduk, Miloš – Chalupa, Aleš: Československý rok 1938, Praha 1988, s. 203–209 a s. 216–218.

52 Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SoPaDe), 5. Jg, Nr. 10, s. A 10.

53 Macek, J.: Uprchlíci..., c. d., s. 134. V tomto prostředí se tak musel u ohroženého obyvatelstva projevit strach a obavy o život a další existenci. Šíma, J.: Českoslovenští přestěhovalci..., c. d., s. 16.

54 Zimmermann, V.: Sudetští Němci..., c. d., s. 56. Obdobně situaci charakterizoval ale i Jaksch a Bachstein.

55 V září vyhнали ordneři českého faráře z Třebožova. Přišli za ním v noci a žádali po něm okamžité opuštění vesnice. „Na to jeden z ordnerů otevřel dveře a farář spatřil velký zástup lidu před farou, který volal: Pfarrer muss sofort weg!“ Po zásahu četnictva bylo 11 ordnerů v čele se starostou obce zatčeno. Večerník Práva lidu, 12. září, 1938, s. 3. Nové útoky na naše nervy.

bor, který byl vytvořen ze zástupců mocností a ČSR.⁵⁶ Tato oblast měla být obsazena do 10. října 1938. Berlínský výbor, který zasedal od večerních hodin 30. září 1938, měl též označit teritoria, v nichž se mělo provést lidové hlasování.⁵⁷

Hlavní výbor si zřídil tři podvýbory, které měly řešit nejrůznější problémy spjaté s obsazováním pohraničních oblastí. V podvýboru A pro věci vojenské, jenž se měl konkrétně zabývat určením modalit vojenské evakuace a okupace již určených čtyř zón, zastupoval ČSR gen. Husárek. V podvýboru B pro finanční a hospodářské záležitosti hájil zájmy státu vrchní ředitel Národní banky Peroutka. Nejdůležitější byl poslední podvýbor C pro otázky hranic a plebiscitu, kde se stal zástupcem vyslanec Heidrich.⁵⁸

Skrze jednání mezinárodního výboru získalo Německo prostor pro další zisk území blížící se požadavkům obsaženým v godesberském memorandu s jednoznačným cílem, co nejvíc omezit existenci zbytku Československé republiky. Počáteční jednání dávala naději na postup obvyklými diplomatickými metodami, avšak již 3. října 1938 došlo ke změně. Němečtí zástupci vystoupili s kategorickými požadavky a příkazy v duchu směrnice Adolfa Hitlera o bezpodmínečném prosazení strategické hranice Německé říše s Československem. Výbor měl tento požadavek jen potvrdit. Mapa pátého pásma zohledňující výlučně německé požadavky byla předložena zástupcům Francie a Německa. Pokud by nebyla akceptována, pohrozilo Německo vypovězením mnichovské dohody, což by znamenalo vypuknutí války, kterou si západní mocnosti nepřály. Vyslanci tento požadavek 5. října 1938 uznali. Posléze tak učinily i jejich vlády. Syrového vláda dostala 24 hodin na přijetí berlínského ultimáta. Rozhodnutí o stanovení pátého pásma vzala na vědomí.⁵⁹

Zástupci Československa na jednání mezinárodního výboru považovali rozsah požadovaného území za základ nového národnostního problému v Evropě. Vyslanec Mastný argumentoval tím, že do Německé říše se mělo dostat přes 700 000 Čechů. Expert německé strany mini-

56 Bartoš, Josef: Mnichov a československé pohraničí. In: Vyhnání Čechů z pohraničí, Vzpomínky, Praha 1996, s. 6.

57 Biman, S.: Konference v Mnichově a okupace pohraničí. In: Kural, V. – Radvanovský, Z.: c. d., s. 41–42.

58 Biman, Stanislav: Vojenské obsazení území připojeného k Německu podle mnichovské dohody a období jeho vojenské správy (1.–20. října 1938). In: Historie okupovaného pohraničí, sv. 1, Ústí nad Labem 1998, s. 73.

59 Gebhart, J. – Kuklík, J.: Druhá republika..., c. d., s. 19–23.

sterský rada Hans Krebs⁶⁰ s tím nesouhlasil a tvrdil, že na území připojeném k Německu zůstane asi 350 000 Čechů, tedy recipročně stejně, kolik zůstalo Němců v ČSR.⁶¹ Státní tajemník von Weizsäcker⁶² v zásadě Krebsova slova potvrzoval. Jeho výpočet vycházel z předpokladu, že při zamýšleném stanovení pátého pásma zůstane v odstoupeném území 465 000 Čechů, z nichž 140 000 mělo patřit do kategorie veřejných zaměstnanců, s jejichž odsunem německá vláda počítala, takže mělo zbývat 325 000 Čechů, což mělo odpovídat síle německého obyvatelstva ve druhé republice.

Páté pásmo bylo dvakrát větší než předcházející a zasáhlo hluboko do vnitrozemí, kde žilo velké množství Čechů. Návrh Československa, aby se stanovilo podle výsledků sčítání lidu v roce 1930 s $\frac{2}{3}$ nebo $\frac{3}{4}$ počtem Němců, byl zamítnut. Stanovisko se opíralo o expertizu, podle níž přijetím anglofrancouzských návrhů z 19. září 1938 se republika zavázala odstoupit oblasti, které „mají více než 50 % německých obyvatel“.⁶³ Československé orgány proto považovaly při určování odstupovaného území v rámci pátého pásma za nezbytné vycházet z „nynějšího národnostního stavu“. Mnichovská dohoda se totiž v návaznosti na předchozí přijaté anglofrancouzské návrhy uzavírala. Československá připomínka byla proto adekvátní.

Ultimatem došlo k prosazení návrhu na odtržení území s 51 % německých obyvatel dle stavu v roce 1918, tedy na základě sčítání provedeného v roce 1910, které zvýhodňovalo německou stranu, neboť jeho kritériem byla obcovací řeč. Říše tak dostala území, kde nebyl nadpoloviční počet Němců ani před rokem 1918, jako např. v okresech Opava, Bílovec a Zábřeh. Rozsah zabraného území dosáhl takové šíře, že případné plebiscitní území se notně smrsklo. Německá strana na konání lidového hlasování rezignovala. Mezinárodní výbor zrušil jeho provedení 13. října 1938.

Přesto územní požadavky Německa nebyly vyčerpány. 10. listopadu 1938 předložil von Richthofen – předseda podvýboru C – návrh hraniční čáry, který prakticky znamenal VI. okupační pásmo. Jeho součástí se měly stát ryze české obce na Chodsku, Českodubsku a Jilemnicku. Vláda, pod pohrůžkou zabránění tohoto území za každé situace, se šestým pásmem souhlasila. Při jednání o korekturách hranic se jasně

60 Poslanec říšského sněmu, dříve člen DNSAP, odsouzený v ČSR při procesu s Volkssportem. Po válce byl za zločiny proti republice odsouzen k trestu smrti.

61 Biman, S.: Vojenské obsazení..., c. d., s. 76.

62 Německý zástupce ve výboru.

63 Straka, K.: Vojáci..., c. d., s. 86.